

Михайло
Коцюбинський

Харитя

МАЛЕНЬКИЙ
ГРІШНИК

М. Коцюбинський

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ТА СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

*Михайло
Коцюбинський*

Харитя
◆

МАЛЕНЬКИЙ
ГРІШНИК

Харків
«Фоліо»
2020

УДК 821.161.2
К75

Серія «Шкільна бібліотека української та світової літератури»
заснована у 2010 році

Художник-оформлювач
О. А. Гугалова-Мешкова

План-проспект серії затверджено
Міністерством освіти і науки України

ISBN 978-966-03-5461-6
(Шкільна б-ка укр. та світ. літ-ри)
ISBN 978-966-03-9292-2

© О. А. Гугалова-Мешкова,
художнє оформлення, 2020
© Видавництво «Фоліо»,
марка серії, 2010

ХАРИТЯ

I

В печі палав вогонь і червоним язиком лизав челюсті. В маленькій хаті було поночі, по кутках стояли діди. На постелі лежала слаба жінка й стогнала. Се Харитина мати. Шість тижнів поминуло, як помер її чоловік, батько Харитин, і відтоді бідна удова тужить та слабує, а оце вже другий день, як зовсім злягла. Злягла саме в жнива, в гарячий час, коли всі, хто вміє жати, подались на ниву збирати на зиму хліб. І вдовине жито поспіло, та нема кому його жати: сиплеться стигле зерно на землю, а вдова лежить недужа: тяжка слабкість спутала руки й ноги, прикувала до постелі... Лежить бідна мати Харитина та б'ється з думами...

Рипнули двері.

—То ти, Харитю?— почувся млявий голос слабої.

—Я, мамо!

З дверей виткнулось спершу відро, до половини виповнене водою, далі русява головка дівчини, нахилена набік до відра, а далі права рука, піднята трохи догори. В хату увійшла Харитя і поставила коло печі відро. Їй було вісім років. Десь дуже важким видалось Хариті те відро з водою, бо, поставивши його на землю, хвилинку стояла нерухомо, спершись на припічок і важко дихаючи. Ліва рука від незвичайної ваги зомліла, і Харитя не могла її зігнути. Але се було одну хвилину. В другій— метнулась Харитя до мисника, легесенько, мов кізка, стрибнула на лаву, зняла з полиці горщик і поставила його коло відра.

—Що ти робиш, доню?— поспитала мати.

—Вечерю варитиму, мамо.

Слаба тільки зітхнула.

А Харитя й справді заходилася коло вечері. Змила в мисчині жменьку пшона, вкинула щіпку солі та зо дві чи зо три картоплини, налила в горщик води і приставила його до вогню. Любо було глянути на її дрібненькі, запечені на сонці рученята, що жваво бігали від одної роботи до другої. Великі сиві очі з-під довгих чорних вій дивилися пильно й розумно. Смугляве личенько розчервонілося, повні уста розтулилися, — вся увага її була звернена на роботу. Вона забула навіть і за нові червоні кісники, що двічі обмотували її русяву, аж білу, головку. Кісники ті були її радість, її гордощі. Оце третій день, як хрещена мати подарувала їй ті кісники, а Харитя й досі не натішиться ними.

Мати стиха застогнала.

Харитя стрепенулась і підбігла до ліжка.

— Чого ви, матінко? Може, водиці холодної? Що у вас болять? — ластівкою припадала вона коло недужої.

— Ох, дитино моя люба! Все в мене болять: руки болять, ноги болять, голови не звезду. От, може, вмру, на кого ж я тебе лишу, сиротину нещасну?.. Хто тебе догляне, вигодує?

Харитя почула, що її маленьке серце заболіло, наче хто здавив його в жмені; сльози затремтіли на її довгих віях. Вона припала матері до рук і почала їх цілувати.

— Що ми робитимемо, доню? От довелось мені злягти саме в жнива... Хліб стоїть у полі невижатий, осипається... І вже не знаю, як мені, бідній, недужій, запобігти лихові... Як не зберемо хліба — загинемо з голоду зимою!.. Ох, Боже мій, Боже!

— Не журіться, мамо! Не плачте! Адже ж Бог добрий, мамо! Бог допоможе вам одужати, допоможе вам хліб зібрати... Правда, мамо?.. Правда?..

II

Поки Харитя говорила ті слова, в біленькій головці її промайнула думка: як то нема кому жати? А вона що ж робитиме? Ще торік ходила вона з мамою на ниву, бачила, як мати

жне, ба, сама брала серп і жала! Адже ж вона багато б нажала, якби мати не сварила за скалічений палець! Але торік вона була ще маленька, маленькими рученятами не могла вдержати серпа, а тепер вона вже виросла, набралася сили і руки побільшали. Харитя глянула на свої руки. Адже сими рученятами вона принесла з річки піввідра води, хоч яке воно важке, те відро! Завтра, коли розвидниться, встане Харитя, нагодує маму (коли б ще схотіли їсти, а то відколи слабі— саму воду п'ють), візьме серп і піде в поле. А вже як буде жати! І не розігнеться! І уявилась Хариті вижата нива, а на їй стоять полукіпки і блищать проти сонця, як золоті. І сама Харитя стоїть на полі, дивиться на свою працю і думає, як би звезти хліб у стодолу. От що вона зробить: піде до хрещеного батька, обійме його рученьками за шию і скаже: «Тату мій любий та милий! Я вже вам бавитиму маленького Андрійка, буду йому за няньку, тільки звезіть наш хліб та складіть у стодолу!» Він добрий, батько хрещений, він її послухає, зведе хліб. А як же зрадіє мати, коли Харитя прийде до неї й скаже: «А бачте, матусю кохана, а я ж вам не казала, що Бог pomoже нам зібрати хліб? Увесь хліб у стодолі!» Мати з радощів вичуняє, пригорне доню до серця, поцілує, і знову житимуть вони веселі та щасливі і не згинуть зимою з голоду...

В печі щось бухнуло, засичало.

То збігав куліш.

Мерщій кинулась Харитя до печі, одставила горщик, доглянула страву й насипала в полив'яну миску гарячого кулішу. Мати виїла ложок зо дві та й поклала ложку. Страва здалась їй несмачною, противною. Харитя їла чи не їла, швиденько помила посуд, поскладала його на мисник, засунула сінешні двері і стала навколішки перед образами молитися Богу. Вона складала ручки, хрестилась, зітхала та здіймала очі догори і дивилась пильно на образ, де був намальований Бог-Отець. Вона вірила, що Господь любить дітей і не дасть їх на поталу. Адже недурно тримає він у руці золоте яблучко з хрестиком: певне, він дасть те яблучко добрій, слухняній дитині. І Харитя своїм дитячим лепетом

прохала у Бога здоров'я слабій матері, а собі сили вижати ниву. Ся думка не давала їй спокою, їй хотілося швидше діждатися ранку. «Ляжу зараз спати, щоб завтра раніше прокинутися»,— подумала Харитя й, поставивши коло матери воду на ніч, лягла на лаву. Але сон не зліплював їй очей, він десь утік з цієї хати, бо й недужа мати не спала й стогнала. Повний місяць дивився у вікно і на комині намалював також вікно з ясними шибками та чорними рамами. Харитя поглядала в той куток, де лежав серп, і думала свою думу. А надворі так місячно, ясно, хоч голки збирай. Харитя сіла на лаві і глянула у вікно. В імлістій даліні, осяяні срібним промінням місячним, стояли широкі лани золотого жита та пшениці. Високі чорні тополі, як військо, стояли рядами край дороги. Синє небо всипане було зорями. Зорі тихо тремтіли... «А що, якби тепер вийти на ниву? Е, ні, страшно, вовк вибіжить з лісу, русалки залоскочуть, страхи повилазять з пшениці...» І Хариті справді стало страшно, вона знов поклялася на лаві і одвернула од вікна.

— Чому ти не спиш, доню? — питає мати.

— Так... я зараз спатиму, мамо!

Мати стогне, а Харитю живий жаль бере за серце. Бідні мама! Все болить у них. Коли б той добрий Бог послав їм полегкість! Аж ось трохи згодом і слаба мати, і копи на полі, і русалки, і вовк, і ясне вікно на комині змішуються в якійсь кумедній плутанині. Сон, влетівши до хати, бере Харитю під своє крило. Срібний промінь місячний тихо сяє на білій голівці дівчинки, всміхається до нових червоних кісників, гуляє по смуглявому видочку та по білих дрібненьких зубках, що виглядають з-за розтулених повних уст.

Харитя спить солодким сном.

III

Рано встало золоте сонечко. Рано, разом з сонцем, прокинулася і Харитя. Хутенько зварила куліш, нагодувала маму, сьорбнула й сама кілька ложок. Упоравшись, зняла серп з по-

лиці, поклала в торбинку хліба та цибулі і зав'язалась рябенькою хусточкою. Далі поцілувала маму й каже:

—Піду я, мамо, на вулицю до дівчат, побавлюся трохи.

—Іди, доню, та не барись...

Іде Харитя селом, і якимось їй чудно. Ніколи не ходила вона сама так далеко від хати. От вже й крайню хату минула, вийшла на поле й стала, задивившись в далечінь на чудовий краєвид. І справді було гарно на ниві, несказанно гарно! Погідне блакитне небо дихало на землю теплом. Половіли жита й вилискувались на сонці. Червоніло ціле море колосків пшениці. Долиною повилась річечка, наче хто кинув нову синю стрічку на зелену траву. А за річкою, попід кучерявим зеленим лісом, вся гора вкрита розкішними килимами ярини. Гарячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь, широко стелеться килим ясно-зеленого вівса, далі, наче риза рути, темніє просо. Межи зеленими килимами біліє гречка, наче хто розіслав великі шматки полотна білити на сонці. В долині, край лісу, висить синя імла. І над усім тим розкинулось погідне блакитне небо, лунає в повітрі весела пісня жайворонкова. Віють з поля чудові пахощі од нестиглого зерна і польових квіток. І добре Хариті на ниві, і страшно. Стала вона й не знає, чи йти далі, чи вертатися. Але виткнулась десь далеко з жита червона хустка жіноча, і Харитя згадала і хвору маму, і чого прийшла. Вона подалася стежкою межи жита. Як тільки Харитя увійшла межи жита, гарний краєвид зник. Босі ноженята ступали по втоптаній стежці, над головою, межи колосками, як биндочка, синіло небо, а з обох боків, як стіни, стояло жито й шелестіло вусатим колоссям. Харитя опинилась наче на дні в морі. В житі синіли волошки та сокирки, білів зіркатий ромен, червоніла квітка польового маку. Польова повитиця полізла догори по стеблині жита і розтулила свої білі делікатні квіточки. Харитя мимохідь зривала дорогою квіточки та йшла все далі. Аж ось і їх нива. Вона добре знає свою ниву, ось і рівчак той, що промила весняна вода. Харитя поклала торбинку, взяла в руки серп і почала жати. Тихо навкруги. Тільки цвіркун цвіркоче в житі, шелестить сухий колос та інколи

запідпадьомкає перепелиця. Жне Харитя, але якось недобре йде робота. Довге стебло путається, великий серп не слухається в маленькій руці, колосся лоскоче спітніле личенько... Аж ось щось наче впекло Харитю 'в палець. Вона вихопила руку й побачила на пальці кров. Серп випав Хариті з рук, лице скривилося з болю, на очі набігли сльози, і Харитя от-от заплакала б гірко, коли б не нагадала про свою бідну маму. Швиденько обтерла вона кров з пальчика спідничкою, затерла врізане місце землею і почала жати. Стерня коле босі ноги, аж на плач збирається Хариті, піт великими краплями падає на землю, а бідна дівчинка жне та й жне. Якось обернулась Харитя назад, щоб покласти нажатую жміньку, глянула навкруги— і страх обхопив її. Адже вона одна на ниві! Ану, який страх вискочить із жита й задушить її! Раптом— фууррр!.. Перепелиця пурхнула перед самою Харитею і, тріпочучи короткими крилами, ледве перенесла на кілька ступнів своє тяжке, сите тіло. Серце закалатало Хариті в грудях з переляку; далі наче спинилось, і Харитя скаменіла на місці. Однією рукою стиснула жміньку жита, другою— серп. Лице пополотніло. Здорові сиві очі з жахом дивилися в жито. За хвилинку Харитя трохи відійшла. Серце знов застукало в грудях. Харитя наважилась тікати.

Стежкою наближались дві молодичі. Харитя постерегла їх, знов нагадала недужу, бідну маму і, схиливши русаву голівку, взялась до роботи. Вона мусить вижати жито! Вона мусить потішити свою добру нещасну маму!

Молодиці наблизилися до Хариті, впізнали її і глянули одна на одну.

—Ти що тут робиш, Харитю?— спитали разом. Харитя здригнулась, підвела очі на молодичі і засоромилась.

—Жну... мати слабі лежать... нема кому хліб вижати... з голоду згинемо зимою... В голосі її тремтіли сльози.

Молодиці знов глянули одна на одну.

—Бідна ж ти, дитино, бідна!..

Враз Харитя почула, що сльози душать її. Зразу якось дуже жаль стало їй слабій матері, дуже заболів той пальчик,

що втяла серпом, заболіли ноги, наколені стернею, згадався переляк недавній,— сльози, мов град, посипалися на землю, і Харитя, голосно хлипаючи, заридала.

Молодиці кинулися до неї.

—Що з тобою, дитино? Не плач, перепілочко! Мати твоя, дасть Бог, одужає, а жито ми вижнемо, не дамо вам згинути з голоду. Ну, не плач же, квіточко!

Молодиці взяли на руки бідну Харитю, цілували, потішали.

—Ходімо зараз до матері, хай вона втішиться, що має таку добру дитину...

Молодиці взяли за руки Харитю і подались стежкою назад у село. Харитя йшла і тихо хлипала.

IV

Незабаром Харитина мати одужала. Молодиці вижали удовине жито, хрещений батько Харитин звів хліб у стодолу, і сироти вже не боялися голодної смерті.

Мати цілувала та пестила свою добру дитину, а Харитя щебетала:

—Хіба я не казала вам, матінко, що добрий Бог дасть вам здоров'я і pomoже зібрати хліб? Хіба не на моє вийшло?..

Липень 1891, с. Лопатинці

МАЛЕНЬКИЙ ГРІШНИК

I

Дмитрик, восьмилітній хлопчик, вискочив з душно́ї низенької хати, що по самі вікна влізла в землю. Надворі було краще, ніж у хаті. Сонечко підбилося вже височенько і пригрівало. Сніг так блищав, що Дмитрик не міг на нього дивитись і кліпав очима. Була відлига, з стріх капало, з горбка збігали, мов весною, струмочки талої води, горобці весело цвірінкали, жидівські кози никали по майдані, чи не лишилось де на торговиці хоч стебла сіна від учорашнього ярмарку. Се тепло, ся немов весняна днина серед зими вабили Дмитрика, тягли його в далечінь, на волю, он в те місто, що здійсмається до блакитного неба шпичастими вершечками церков, зеленими та червоними дахами на кам'яницях. Але мати його, Ярина, виходячи з відрами на щоденну роботу, звеліла йому сидіти вдома. Тому-то Дмитрик був сумний. Він стежив очима за матір'ю, що, зігнувшись під важкими відрами, повними води, переходила вулицю, бачив, як у брудних хатках уздовж вулиці відчинялись двері, висовувалися звідти жидівки і гукали на його маму:

— Ярино! А несить швидше води, бо діжка порожня!

Дмитрикові на хвилинку жаль стало неньки, що слаба не слаба— увесь день мусить носити воду, заробляти на хліб. Та не така була погода, щоб смуток затримався в його серці. Все навкруги було таке радісне, веселе, що з пам'яті Дмитрикової вилетіли десь і мати, й наказ її сидіти вдома, він не помітив, як самі ноги, озуті в здорові зашкарублі чоботи, винесли його на вулицю. Дмитрик скубнув по дорозі за хвіст козу і весело

засміявся, побачивши, як коза кумедно закрутила рогатою та бородатою головою. Далі, вчепившись ззаду до панських саней, проїхав до мосту, а звідти, пошкрябуючи здоровими чобітьми та інколи ковзаючись, побіг через лід на місто.

На Дмитрикові була стара руда материна юпка з клаптиками вати, що висіли крізь дірки з пошарпаної одежини, довгі рукава теліпались нижче рук, заважали йому, русяву головку прикривав старенький картузик з одірваним козирком. Але, незважаючи на свої непишні шати, Дмитрик весело дививсь на світ Божий здоровими сивими очима, весело підстрибував по людних вулицях.

Враз він зупинивсь, скривив жалібно обличчя і простяг руку до якогось пана, що проходив улицею.

— Дайте копійку!.. мати слабі... хліба немає...

Пан глянув на блідий видочок хлопчиків, на його одягу пошматовану й сягнув у кишеню.

Дмитрик побіг далі, затискаючи в руці мідяну монету. Се Гаврилко його так навчив. О, той Гаврилко розумний і сильний, страх який сильний!.. Але де ж він, той Гаврилко?

— Дмитрику, а сюди!..

Дмитрик впізнав знайомий голос і став.

— Ну, що? — привітався Гаврилко, підходячи до Дмитрика.

— А диви, що маю! — похвалився той десяткою, що випрохав у пана.

— Мало! — рішив Гаврилко. — Що за неї купиш? Проби ще, та не лінуйся, кривись добре, як середа на п'ятницю, та приказуй жалібно: «Дайте, милостивий пане, дайте... мати вмирають... я їсти хочу!..» І не відчепись, за поли хапай, аж поки дасть.

Дмитрик осміхнувся.

— Хіба я не знаю? Ти ж мене вчив... А ти чом не пробиш? — поспитав він у товариша.

— Оце вигадав! Сказано мале — дурне! Мені ніхто не дасть, бо я вже великий, мені вже десять літ, та й свита на мені ціла, не така, як твоя юпка... Гав не лови! — раптом штурхнув Гаврилко під бік Дмитрика.

Дмитрик зрозумів і побіг за якимсь паном, простягаючи руку.

—Дайте, пане милостивий... хоч копійку дайте... мати вмирають... два дні без хліба сидимо.

—Проси все!— казав Гаврилко, одбираючи випрохані гроші.— Біжи он за тією панею, що на голові пир'ячко теліпається.

Дмитрик побіг і ще щось приніс.

—А де ж Марійка?— поспитав він.

—А там десь на вулиці з жиденятами бавиться... Марійко! Агов!

За хвилину надбігла Марійка, так замотана здоровою хусткою, що самий гострий червоний носик визирав на світ Божий, мов рознюхуючи, чи нема де чого цікавого.

—Знаєте що?— зібрав раду Гаврилко.— Маємо трохи грошей... А я нині вранці такі бачив медівники в пекарні... ну, такі, що ніколи не бачив... Оце тобі коржик, а на коржикові наче сметана солодка-солодка... зверху помащено червоним та притрушено маком...— Гаврилко сплюнув, бо йому набігло повен рот слини.— А на самому вершечку, маєте собі... вишня! Мов тільки її з дерева зірвав.

—Еге?!— скрикнули враз Марійка з Дмитриком.

—Йй-богу!.. ходім купимо!

—Ходімо!

—А на шостака візьмемо цигарок,— додав Гаврилко.

—І сірників!

І діти, мов зграя горобців, знялись з місця і покопотіли вулицею.

—Стережись!— гукнуло щось іззаду і баскими кіньми проскочило повз дітей.

—Лови!.. лови його!— скрикнув Гаврилко, і всі троє щосили побігли навздогінці за саньми.

Дмитрик з Гаврилком вчепилися ззаду за сани і причаїлись. Але, озирнувшись за Марійкою, вони так і зареготались наголос. А де ж Марійка, наздоганяючи сани, посковзнулася і шубовснула просто в калюжу. Брудна вода стікає з мокрої спідниці, а Марійка стоїть, ще й пальці розгорнула, заваляні в болоті. На лихо, почув той регіт візник і шмагнув назад себе

батогом. Дмитрик з Гаврилком попадали з галасом на землю. Хлопці підбігли до Марійки.

—Маріє, звідкіль вітер віє?— зачепив її Гаврилко, смикнувши за кінець хустки.

—Маріє, звідкіль вітер віє?— смикнув з другого боку Дмитрик.

—Не займай, бо, їй-бо, мамі скажу!— запхикала Марійка, ссякаючи червоного носа.

Хлопці попустували трохи, а далі з заспокоюною Марійкою майнули на базар.

Гаврилко накупив медівників, цигарок і сірників. Всі троє примостились десь під барканом і поділились ласощами. Гаврилкові, звичайно, припало найбільш. Поласувавши, він добув з кишені цигарок і дав одну Дмитрикові.

—Дай і мені!— обізвалась Марійка.

—На, коли хочеш!

Дмитрик затягнувся цигаркою і почервонів увесь од їдкого диму, аж очі слізьми забігли. Однак він не кинув цигарки, боячись глузування Гаврилкового.

Марійка закашлялась.

—Тю на них! Таке гірке та недобре курять,— сказала вона, кидаючи цигарку.

—Ет, баба!— з погордою сплюнув Гаврилко, хоч його й самого нудило від цигарки.

—А тепер гайда бити того жидка, що нас займав учора!— загадав Гаврилко.

Всі знялись і подались поміж жидівські вулиці.

Жидка не знайшли, а так провештались на місті до вечора.

—Гляди ж, Дмитрику, виходь завтра!— наказував Гаврилко.

—А як мамка не пустять?

—То втечи!

Дмитрик біг через лід, пошкрябуючи здоровими чобітьми, і з жахом думав, що то скаже йому мамка за неслухняність.

А мамка нічого не сказала: вона лежала на полу й стогнала. Побачивши врешті Дмитрика, Ярина обізвалась:

—І де ти бродиш, заволоко? Візьми отам кашу в печі та повечеряй!

Дмитрик виїв з горщика кашу, ліг коло матері і зараз же заснув.

Йому снились горобці, кози, ласощі та інші втіхи бідних дітей.

II

Другого дня Ярина ледве звелась з постелі; вона взялась за відра, щоб піти на роботу, але почула, що не має сили.

— Чогось я занедужала, Дмитрику, — обізвалась Ярина, — сили не маю... Я трохи полежу, а ти побіжи на місто та купи хліба... Ось тобі гроші... Та не барись...

Сумно було Дмитрикові, жалко недужої мами, але тільки до сінешнього порога. За порогом він забув і маму, і свої турботи. Сонечко гріло, як і вчора, небо синіло в високості чисте, безхмарне; струмочки жебоніли щось межи собою, по снігу плигали жовтобрюшки та снігурі. Весело! Дмитрик з радісним серцем трюхав по льоду, затискаючи в жмені гроші на хліб.

Коли це, саме під містом, з'явився Гаврилко з grindжолятами, а на їх сиділа Марійка.

— Сідай, підвезу! — гукнув він на Дмитрика.

Дмитрик з розгону наскочив на grindжолята, мало не перекинув Марійки, а Гаврилко повіз їх, мотаючи головою та іржучи, мов кінь.

— Тпру! Дай, Гаврилку, я повезу!

Дмитрик скочив з санчат і взявся за мотузок.

— А що се у тебе в жмені? — лапнув його за руку Гаврилко.

— Гроші... мамка на хліб дали.

— Дай сюди!

— Еге, не можна — мамка битимуть.

— Дурний! Скажеш загубив, то й не битимуть. Давай!

Дмитрик, вагаючись трохи, віддав гроші.

— От що я вам скажу, — почав Гаврилко. — Я тому жидкові, що нас раз у раз зачіпав, таки нам'яв учора пейси. Але жидок нахвалявся: як зберу, каже, жиденят, тоді не попадайтесь нам у руки. А ми собі знаєте, що? Ми собі покупуємо козики, жиденята не посміють підступитись, як покажемо ножі.

Думка купити ножі дуже всім сподобалася. Діти метнулись до крамниці і купили три козики. Лишилися ще два шаги, за які не знали, що купити.

—А я їсти хочу!— обізвався Гаврилко.

—І я! І я!..— скрикнули разом Дмитрик та Марійка.

—Рушай просити, Дмитрику!— загадав Гаврилко.

Та, як на лихо, сьогодні не щастило, хоч Дмитрик дуже жалібно кривив обличчя та квилів, мов сирота:

—Дайте сиротині копійчку... згляньтесь над голодним!..

Ніхто нічого не давав, а їсти хотілось.

—Ет, що твоє старцювання! От як той дід сліпий, що сидить біля мосту,— ну, той мав всякого добра повну торбу: там тобі й бублики, й яблука, й медівники!.. облизалась на одну згадку Марійка.

В Гаврилковій голові промайнула думка.

—Знаєте що? та торба буде наша!— рішив він.

—Еге, так тобі дід і дасть: ти за торбу, а він тебе коштуром!— змагалась Марійка.

—Не бійсь! Зробимо так: ти, Марійко, купиш за двоячку булку і подаси дідові, а як дід ховатиме її в торбу, ми вдвох з Дмитриком,— я з одного боку, а він з другого,— черкнем ножем по мотузці... Марійка вхопить торбу та навіткача, а ми за нею!.. Добре, Дмитрику?

—Еге, «добре»! А як дід зверху коштуром?

—Не бійсь, не влучить! Гайда!

Сліпий дід співав побожні пісні і не чув свого лиха. Він, ховаючи в торбу булку, обіцяв Марійці «спасеніє душеньки», коли враз почув, що його торба кудись сунеться, що її вже нема!

—Калавур! Грабують!— зарепетував дід, але в відповідь на його крик залопотіли ноги втікачів.

А Гаврилко паює вже здобич, причаївшись зі своїм гурточком за стосом дров на жидівському подвір'ї.

Дмитрик чув дитячим серцем, що так погано чинити, як вони чинять, але боїться й натякнути про се, бо Гаврилко просвітку не дав би, глузуючи.

Аж ось і вечір. Дмитрик знає, що йому пора вже додому, але він боїться з'явитися до матері без хліба і без грошей.

Адже мати напевне картатимуть його! Ся думка так гризе Дмитрика, що він звіряється з нею Марійці.

—Ночуй у нас!— рішає Марійка.— А завтра мати забуде, і минеться тобі отак.

І Дмитрик уперше в житті ночує під чужою стріхою, далеко від матері.

Другого дня знов іграшки, сміхи, ласощі. Але надвечір Дмитрик помітив, що йому чогось мулько на серці. Так чогось кортить додому, до матері. Хай вже й виб'ють його, аби бути вдома, аби почути голос неньчин. Дмитрик не витримує далі, кидає своїх товаришів і біжить додому. Йому хочеться пригорнутися до матінки, перепросити її, поцілувати ту руку, що не раз пестливо гладила його по головці. Та чи дома тепер матінка, чи ще носять воду? Он іде назустріч та жінка, що вони наймають у неї хату, вона, мабуть, знає...

—Тітко, чи мамка вже дома, чи ще воду носять?— підбігав до неї Дмитрик.

Жінка стає і сумно хитає головою.

—Відносила вона вже своє, дитино!.. Вже більш і не понесе!— з сльозми в очах каже жінка.

Дмитрик не розумів гаразд сих слів, але його щось стискає коло серця. Він бачить сльози на очах у жінки, і неспокій обхоплює його.

—Сирітка ти нещасний!.. Вже твоя мати десь з Богом бе-сїдує...— ридає раптом жінка і хоче приголубити Дмитрика.

Але Дмитрик випрочується з обіймів і кидається далі. Він усе зрозумів, і страшна безнадійність обняла йому серце.

—Матінко моя!..— кричить він.— Матінко!..— Сльози течуть йому по обличчю, серце маленьке рветься з болю, а Дмитрик біжить все далі і нічого не бачить перед собою. Він давно вже загубив свого картузика, кілька разів падав на слизькій дорозі, поли з рудої юпки, мов крила, мають за ним від прудкого бігу, а він усе біжить далі та голосить:

—Матінко моя!.. матінко ріднесенька!..

Але що це? Чию це труну везуть на санях?

«Се мою мамку везуть ховати»,— думає Дмитрик і щосили поривається наперед. Він не бачить, що за ним басують

коні, не чує, як кричать: «Стережись!» А коні вже близько, ось вони дихають гарячою парою над Дмитриковою головою, ось спинаються над ним, рвуться наперед, і Дмитрик зникає десь під кінськими копитами...

III

Дмитрик лежить у лікарні. Зламану ногу його взято в лещата; нога вже не так болить, як перше, і Дмитрик може підвестись на постелі. Він розглядає простору кімнату, де лежать хворі, дивиться на сестру-жалібницю, що зігнулась над недужим, і зупиняється, врешті, на своєму столикові. Там, межи усякими пляшечками з ліками, червоніє колодочка з його козика. Ох, той козик! Він нагадує Дмитрикові стільки прикростей, стільки смутку, що Дмитрик не може дивитися на його.

«Може, мама їсти хотіли, як я купував козики... може, вони голодні й померли, не дїждавшись хліба... Не скажуть матінка, не признаються, бо нема вже їх на світі... і нікого в мене немає... сирітка я безрідний... Та чи вибачать мені мама за все, що я накоїв?— думає Дмитрик, не втираючи сльози, що скотилась йому на обличчя. То десь Бог покарав мене: нащо було обдурювати усіх, просячи для слабкої нььки? Нащо було казати, що я сирітка?.. От тепер Бог і дав так... А все той Гаврилко недобрий він хлопець, він мене на все підводив... Ні, то я недобрий, що слухався Гаврилка... Не вибачить мені Бог, не вибачить...»

І Дмитрик поглядає в куток, де з чорних рам дивиться на його суворе обличчя Бога-батька, і здається Дмитрикові, що не варт він пробачення, що ніхто не дарує йому вини його...

«Що зо мною буде?— турбують думки дитячу голову.— Де я подінусь?.. Хто мене нагодує, хто зодягне мене, каліку непотрібного?.. Знов старцювати?.. Ні, не буду, не хочу й бачити того Гаврилка, що навчив мене руку простягати... Буду щось робити, на хліб заробляти. Добрі люди допоможуть... А де ж ті добрі люди? Є! Я знаю, що є! Адже матінка недурно казали, що світ не без добрих людей!..»

КОНІ НЕ ВИННІ

Оповідання

—Савка! Де мій одеколон?

Аркадій Петрович Малина вихилився у вікно і сердито кричав у спину своєму лакею, що помагав випрягати з фаєтона спітнілі коні.

Стояв упрілий, в одній сорочці, розщібнутій на грудях, і нетерпляче стежив, як біг Савка через подвір'я в своїй синій з галунами лівреї.

Одеколон був тут, на туалетнім столі, але Аркадій Петрович його не помітив.

—Вічно кудись засунеш!..

Він кисло буркнув, прийняв з рук Савки пляшку, скинув сорочку і почав обтирати одеколоном біле, жовтаве од старості тіло.

—Ху-у!.. Як приємно се освіжає!— Потер долонею груди, де густо сріблились тонкі волосинки, освіжив під пахвами і облив холодком лисину й руки, тонкі, старече мляві, з сухими пальцями на кінці. Потому вийняв з шафи свіжу сорочку.

Властиво, він був у чудеснім настрої, як завжди по розмові з мужиками свого села. Йому було приємно, що він, старий генерал, якого сусіди вважали «червоним» і небезпечним, завжди лишався вірним собі. Як завжди, він і тепер, у сі тривожні часи, обстоював погляд, що земля має належати до тих, хто її обробляє. «Пора нам розстатися вже з пануванням»,— подумав Аркадій Петрович, защібаючи лівий манжет, і, прийнявшись за правий, згадав одразу, як гула радісно сходка, коли він поясняв їй права народу на землю.

Се завжди його хвилювало, і по розмові почував він бадьорість і апетит.

Заправляв саме сорочку в штани, коли рипнули двері і на нього кинулась Мишка— любий песик, расовий фокстер'єр.

— Де ти, шельмо, була?— нагнувся до неї Аркадій Петрович.— Кажі, де ти, шельмо, була?— Він любовно лоскотав їй шию і вуха, а вона морщила носик, крутила обрубком хвоста і намагалась лизнути його лице.— Де ти віялась, негодяща?

У вікна било полудневе проміння, і видко було, як цілим морем плили кудись ще зелені ниви, дев'ятсот десятин панського поля, що спускалося часом у валку, а потім здіймалося знову, як хвиля.

Аркадій Петрович поклав гребенем борозни на рідкому волоссі, розчесав вуси, на кінчиках жовті, і довго любувався сухим високим чолом та благородним панським обличчям, що одбивалось в синявих водах туалетного дзеркала.

Сірі очі, трохи холодні і вже пригаслі, плавали на білках серед червоних жилок, і се його турбувало: «Треба знову класти примочку!» Збоку на носі він вгледів прищик, дістав з несесера кольдкрему, помазав й припудрив.

— Їсти!

Йому хотілося їсти, як молодому двадцятилітньому хлопцю, і се його радісно хвилювало. Як все заворушиться у домі, коли почують, що він голоден! Як захає жінка, його стара дбайлива Соня, заметушиться Савка, і всі будуть дивитись йому у рот. Він так рідко апетит має...

Але Савка не йшов з докладом.

Аркадій Петрович одсунув шухляду комоди і вийняв звідти акуратно зложену блузу, вовняну, сіру, а́ Іа Толстой.

Приємно тремтячи освіженим тілом, просуваючи руки в рукави, він почував себе демократом, другом народу, який не має чого боятись. За той час, як він покинув своє міністерство та осівсь на селі, мужики його полюбили. Аякже! Він хрестив і вінчав, дарував спаш, уділяв ради, його кликали «татком». Він з приємністю думав про се і разом думав, що

на обід будуть сьогодні молоді печериці, які Палажка несла уранці в приполі з городу.

І саме тоді Савка виставив в двері дві білих у рукавичках руки і ознайомив покірно, що подали обідать.

Аркадій Петрович, широкий у своїй блузі, як дзвін, вступив у столову.

Зараз заgrimіли кріселка, і схилились над ним, цілуючи руки,— з одного боку Антоша, його лисіючий син, а з другого— дочка, білява Ліда, двадцятип'ятилітня вдовиця. Вони ще не бачились нині: Антоша недавно приїхав з фільварку, а Ліда до полудня спала.

Софія Петрівна— Соня,— в свіжій літній капоті, уже тримала в руці срібний ополоник. Перед нею парував борщ. Стіл був накритий на дев'ять персон.

Аркадій Петрович опустився в широке крісло на чолі столу і похляпав рукою по сусіднім кріселцям:

—Мишка! Сюди!..

Фокстер'ер подивився на нього каправим оком, скочив на крісло і сів на свій обрубаний хвостик.

—Де ж Жан? Покличте Жана...— звернувся до всіх і ні до кого зокрема Аркадій Петрович.

Але якраз одхилилися двері, і сліпий Жан, брат жінчин, адмірал у відставці, ввійшов під руку з своїм «міноносцем», як він кликав лакея.

Високий, міцний, неначе грот-мачта, погано поголений, Жан щупав грубою палкою поміст і ледве згинав коліна, застиглий і негнучкий в своїй сліпоті.

Його довго і з шумом садовили на місце, а «міноносець» став ззаду за кріслом.

—Добрідень, Жане!— привітався з свого почесного місця Аркадій Петрович.— Що снилось?

Всі усміхнулись на той щоденний жарт, а Жан охоче, наче нічого не сталось, почав оповідати, встромивши більма кудись в стіну, через стіл.

—Приснився город. Не ті неестетичні коробки, що зведе домами. Се була не купа бруду і сміття, не леговище нужди

людської... словом, мені приснилось не те, що ви називаєте містом.

Він навіть поморщивсь.

—Я бачив прекрасний, невиданий город. Все, що люди створили в архітектурі, шедеври давні, сучасні й прийдешні, краса і вигода, храм, достойний людини... Тільки ваші нащадки...

—Жане, твій борщ прохолоне...

—Ах, вибачай. Соня... Ну, мій міноносець № 17, зав'язуй серветку...

—Єсть!— стрепенувсь «міноносець № 17» (по порядку лакеїв, яких Жан часто міняв). Він вже давно тримав напоготові серветку.

—Я думаю, що-о...— прихильно обізвалася Ліда, схиливши набік біляву головку мадонни.

—Почали сіно возити, Антоша?— зацікавивсь Аркадій Петрович.

Антоша не чув. Він накладав саме своєму лягавому псу Нептуну, що сидів на стільці поруч, кістки на тарілку, і всім виднілась тільки його макушка з рідким волоссям.

Софії Петрівні неприємно було дивитись, як Жан їсть неохайно, лишаючи в вусах шматки буряків, і вона повернулася до сина:

—Антоша, тебе батько питає про сіно...

—Ах, вибачай...— підняв той засмалений вид і засюсюкав:— Замість дванадцяти возять тільки десять возів. Артем обернув щось два рази та й кинув: каже, що його Ксенька напоролась ногою на залізні граблі і треба фершала кликати,— бреше, звичайно... А Бондаришин ще зимою взяв гроші, а тепер крутить...

Антоша став мокрий й червоний од борщу та хазяйських турбот. На його білому лобі густо осіла роса, а очі посоловіли.

Він знав усе, що робиться на селі. Мав не менше десятка дітей од сільських дівчат і не раз мірявся силою з найміцнішими парубками, незважаючи на офіцерські чини.

—Усі вони такі!— сердито зітхнула Софія Петрівна і погладила таксу, що сиділа коло неї на кріслі, важко вип'явши свої руді груди, мов в камізельці.

—Ви чіпляєтесь, діти мої,— благодушно обізвався Аркадій Петрович, кінчаючи борщ.— Мужик має так само свої потреби й турботи, як і ми, грішні...

Він був у чудеснім настрої по сьогоднішній сходці.

—Безумовно, мені здається, що батько... — Ліда знову прихильно нагнула голову мадонни і розтягла кисло свої широкі, бліді уста.

Але Антошу се розгнівило. Вічно та Ліда! Її наспівали ліберальні студенти, як грамофонний кружок, а вона повторяє дурниці!..

—Мужик мужиком, що б там не казали... Ти його медом, а він...

Одставний адмірал («броненосець», як він себе називав) почув небезпеку од такої розмови.

І поки Савка, зручно просуваючи руки в нитяних рукавичках, збирав тарілки од панів і собак, він почав оповідати другий свій сон.

Він був ніби на концерті. Се була музика нових поколінь, нечувані комбінації звуків, щось таке, перед чим Бах, Гайдн і Бетховен— пігмеї...

Антоші зробилось скучно. Він вже чув дядькові сни і вважав кращим зайнятися своїм Нептуном.

Одрізав скибочку хліба і поклав на ніс.

—Тубо!

Нептун сидів поважно і мружив невдоволено очі.

На хвилину зробилось тихо в столовій.

—Піль!..

Тільки Ліда витягала довгу одкриту шию і прихильно схилялась в бік дядька.

Але її Мільтончик, обстрижений пудель в боа на шиї, як дама, і з голим задом, дряпнув її лапою по руці, домагаючись їсти.

Вона обернулась до нього, поправила бант на собаці, такий же блакитний, як її сукня, і дала Мільтону тартинку з маслом.

Хазяйка чекала, щоб подали печеню.

—Тепер дійсність дивніша за сни!— стиснула вона плечима і подивилась кудись на стелю. А Антоша і підхопив:

—Що правда, то правда. Таке діється навкруги, що не знаєш, чим і скінчиться. Вчора, кажуть, землі барона Клейнберга мужики заорали. Вийшли з плугами на поле цілим селом і прогнали баронових орачів.

—Як! Вже забрали?

—Ф'ю-ю!— свиснув Антоша.— Нема вже в барона маєтку, та й сам утік... Страх що діється всюди, а тут ще ви, татку, з своїм лібералізмом.

—Ах, ах!— зітхнула хазяйка дому.

—Ну, нам не доведеться тікати,— засміявся Аркадій Петрович.— Нас не зачеплять. Правда, Мишко, нам нічого з тобою не буде? Правда, собако?— Він лоскотав їй морду, а вона розкривала рожеву пащу, брала злегка його палець у зуби і крутила обрубком хвоста.— Я своїх думок не маю потреби таїти...— Він вийняв палець і тримав на одшибі.— Ну, от. Мужики мають право на землю. Не ми обробляємо землю, а вони. Ну, от. Я і кажу се оддавна...

—Аркадій!.. *Laissez donc... le domestique ecoute!*!..— Софія Петрівна з жаху заговорила басом. Однак се нітрохи не помогло.

—Бо ти б, серце, вічно панувати хотіла. Доволі. Попанувала— і годі. Треба ж і другим. Не бійсь, всеї землі не одберуть, лишать трохи і нам... так, десяти з п'ять... Я на старість за баштанника буду. Надіну широкий бриль, запусчу бороду аж по пояс. Я буду садити, ти вибирати, а Антоша возити у місто... Ха-ха!..

—Він ще жартує!

Софія Петрівна сердито обвела оком цілу родину і чотирьох собак, що сиділи за столом, але співчував їй тільки Антоша.

¹ Нехай слуга слухає! (Франц.)

На знак протесту він налив собі чарку горілки, вихилив зразу і, одкинувшись в кріслі, заклав руки в кишені своїх офіцерських штанів. Жан спокійно жував печеню під захистом «міноносця», Савка робив таку міну, наче його в хаті не було, а Ліда розтягнула уста і перегнулась до батька.

—Я була певна, що-о...

Але Антоша не дав їй скінчити:

—Жартувать добре в родині, а нащо ж тато проповідує се мужикам. Вони настроєні так, що щохвилини чогось чекаєш...

—Я не жартую. Пора одкинути забобони. Як хочеш їсти—працюй, моє серце. Ну, от.

Він був веселий, розвивав далі свій план і з побільшеним апетитом накладав на тарілку цілу купу салати, не помічаючи навіть, що бідна забута Мишка, не спускаючи з нього очей, безперестанку облизує морду та крутить хвостом.

—Ліда в своїй чудесній сукенці, що так їй до лица, щоранку буде виганяти корову, а вечорами доїти, підкасавши подолок... Ха-ха!..

—Щодо мене, то я...

—От і прекрасно...

Подавали солодке. Савка гримів ложечками і протягав білі у рукавичках руки між лікті панів й собачі морди. Жан посадив пляму з сметани на адміральську тужурку, і «міноносець» старанно зчищав серветкою мокре. Такса Софії Петрівни лизала тарілку, а Мільгончик, забувши пристойність, скарчав потиху, щоб звернути на себе увагу.

—Аркадій! Тобі покласти ще крему?

—Клади, клади, ma chérie¹, я сьогодні голоден. — Ні, таки справді він чув бадьорість по сьогоднішній сходці, де рішуче стояв за те, що народ має право на землю.

—Блажен, іже і скоти милуєть...— одповів текстом на свої думки мовчазний Жан і освітив більмами щетинасте обличчя.— Міноносце! Дай папіроску...

¹ Моя дорога (люба) (франц.).

—Єсть!

—Браво, Жан, браво!..— розсміявся Аркадій Петрович.—
То ж скоти, а то люди...

Ну, починались тексти з Святого Письма. Антоша терпіти не міг їх. Він кинув в куток кімнати зібгану хустку, а Нептун скочив й приніс. Забавно було дивитись, як Нептун на бігу хляпав обвислим вухом і тріпав білу поноску під чорним холодним носом.

—Нептун! Ісі!..

Він обережно вийняв з рота собаці мокру од слини хустку.

Але Нептун раптом застиг. Підняв голову вгору і грубо два рази гавкнув. Занепокоїлись інші собаки, а Мишка кинулась до дверей і, підгорнувши під себе куценький хвостик, заллялась дзвіночком.

—Хто там? Подивись, Савка.

Савка вернувся і ознаймив, що прийшли мужики.

—А! Мужики... Клич їх сюди.

—Аркадій, може б, ти перше скінчив обідать. Вони почекають.

Аркадій Петрович нізащо не хтів... Він вже скінчив. Мужики увійшли і купою стали біля порога. Був межи ними і Бондаришин, що гроші узяв, а не виїхав нині на панове сіно.

—А що скажете, люди?

Люди мовчки тупались на однім місці, білі, як вівці в своїх полотнянках, і дивились на блискучий посудом стіл, за яким засідали пани і собаки.

—За яким ділом прийшли?

Рудий Панас кліпнув оком на сивого Марка, а той штовхнув ліктем Івана. Іван же думав, що найкраще скаже кум Бондаришин, і всі у згоді заморгали на нього. Бондаришин не смів вийти з тісної купи і звідти вклонився ласкавому пану.

—Прийшли до пана погомоніти за землю.

—Я дуже радий. За яку землю?

Бондаришин замовк і озирнувся на кума. Тоді Іван поміг:

—За панську, прошу ласкавого пана...

—Що тепер, значить, такі часи настали...— додав Марко...

—Та й пан самі нам казали...— не втерпів Панас. А Бондаришин вже закінчив:

—От громада і присудила... Будемо одбирати землю од пана...

—Що?

Аркадій Петрович несподівано крикнув.

Він встав з-за столу і наблизився до них з серветкою у руці.

Але люди були такі спокійні, наче прийшли порадитись тільки у звичайних хазяйських справах.

Сивий Марко теж уклонився низенько і зашамкав покірно:

—Ми не хочемо кривдити пана... щоб усе мирно, по-божому було...

—Цитьте, нехай говорить кум Бондаришин,— одвів діда рукою рудий Панас.

Тепер вже ціла родина— Софія Петрівна, Антоша і Ліда— покидали свої місця і встали за плечима хазяїна дому.

Лиш сліпий Жан лишився сидіти, світючи більмами на собак, що лизали тарілки.

А Бондаришин провадив так само покірно і наче байдужно:

—Борони боже... лишимо й панові трохи земельки... на яку грядку, на цибулю, значить, чи що, щоб закришка була... та на крокет...

—Ах, ах!— зробилось млосно Софії Петрівні, і поки Ліда подавала їй воду, Антоша заклав руки в офіцерські штани і процідив крізь зуби:

—Вот негодяи!..

—Ми вже так через те, що пан були добрі до нас, спасибі ласкавому пану,— кланявся Бондаришин.

—Аякже... Гріх що казати... всі люди пана «татком» визнають...— гуділи за ним.

—Ну, добре,— стримав образу Аркадій Петрович.— Не одрікаюсь од своїх слів... Коли так присудила громада...

В його голосі чувся вже лід.

—Аркадій! Що ти говориш!.. Як смієте ви!..— хвилювалась Софія Петрівна.

Антоша поривався щось говорити, і сині жили наллялись в нього на білому лобі.

—Так отак, пане... за два дні маємо свято, тоді громада й поділить землю. А тим часом нехай пан собі поміркують, де їм лишить на грядки... чи коло дому, чи в полі.

—Звісно, що коло дому... ловкий погній... і наручно буде...— вирвався з радіою рудий Панас.

—За два дні вже пан самі обміркують... Ми не хочемо зразу... бо ви в нас добрі, спасибі ласкавому пану і вашій пані... Вони нас ніколи не забували...

—Авжеж... чи порошок там, чи мазі якої... звісно, наші пани... Оставайтесь здорові...

І поки виходили люди, усі стояли немов заляккі, тільки Аркадій Петрович теребив в руці серветку.

Але Софія Петрівна отямилась скоро:

—Аркадій! Ти збожеволів! Ти не смієш оддавати землі. Ти маєш діти!..

—Это нельзя оставить! Тут нужны меры...— гарячився Антоша і так штовхнув Нептуна, що собака заскавучала під ногами у нього.

Тільки Ліда все ще прихильно витягала до батька свою одкриту шию і розтягала в усмішку, правда, бліду, широкий рот.

—Ах, дайте ви мені спокій!— роздратовано скрикнув Аркадій Петрович.— Зрозумійте, нарешті, що я інакше не можу...

Зібгав серветку, кинув на стіл і вибіг з хати. Серед гвалту і метушні, що знялись по тім, Жан пробасив раптом:

—Ну, міноносце, розводи пару. Пора нам рушати в далеку плавбу...

—Есть!— стрепенувсь «міноносець».

Але плавба не вийшла.

Усі рішили, що зараз треба порадитись вкупі, і запросили Жана.

А щоб прислуга не чула, взяли його під руки і вийшли з їдальні разом зо всіма псами.

Тільки Мишка десь щезла.

Мишка знайшла хазяїна свого аж в кабінеті. Стояв під скляними дверима, що вели на терасу, і стежив, як з докучним дзижчанням билась об шибку муха. Мишка ткнулася носом об його чобіт, але він її не помітив. Тоді вона заскакала на двері, щоб дістать муху, але не зловила, утомилась і лягла у кутку на подушку.

Крізь шибку виднілись білі колони тераси, а за ними квітник. На клумбах горіли маки, а ранні левкої тільки що розпускались. Аркадій Петрович щодня дививсь на квітник, але тільки сьогодні він його зацікавив. Одхилив двері і підставив лисину сонцю. Потім важко зійшов по сходах і присів над квітками.

Але вони вже перестали його займати. Чув щось важке у собі і не хотів признатись, що то образа. Натурально, вони мають право на землю, він завжди тримався такої думки і завжди її висловляв, але щоб у нього... От тобі й добрі «сусідські» стосунки! Згадав всі поради свої і поміч, кумовання і сільські весілля, на яких він грав ролю весільного батька. В того самого Бондаришина він, здається, хрестив... А тепер все се забулось!

—Грядка цибулі і на крокет... Ха-ха!..

Сонце напекло йому лисину. Воно непереможно і безупинно лилось на квітник і на поля, що кудись бігли з горбка на горбок, аж до крайнеба.

Вернувся додому, надів картуз і, замість того щоб лягти на кушетку, як звик по обіді, подався на подвір'я. Широкий двір зеленів моріжком. Хурман порався з фаетоном, а Савка крутивсь біля нього. Певно, вже обмовляють новини! Аркадій Петрович хотів звеліти осідлати коня, але не зваживсь якось, наче опинився на чужому хазяйстві. Мовчки перейшов він повз них у браму і опинився на полі. Жито вже красувалось. Жовті палички цвіту тихо гойдались на волосинках вздовж колосків, і непомітний пилок золотився на сонці. Дитячі очі-волошки виглядали із гущини. Мишка раптом зашелестіла в житі і побігла стежкою наперед. Ниви то по-

волі котились в долину, то підіймались на похилі горби, наче земля в солодкій млості вигинала хребет, а Аркадій Петрович, оддавшись на волю зеленим хвилям, старався нічого не думати і тільки вдивлявся в таємничу глибину густих зарослів жита, тільки чув під ногами ніжну м'якість межі. Правда, од поля вставали якісь голоси, щось промовляли, але він того слухати не хотів. Хотів спокою і самоти. Але чим далі заглиблювався він в поле, тим виразніше підіймався од землі голос, м'який, зрадливий, і сперечався. І тут він вперше почув всім тілом, що се обзивалась до нього його земля, що він з нею так зрісся, як з жінкою, з сином, з дочкою. Що тут, де він ступає, ходили ноги батька і діда, і над полями лунав їх голос, голос цілого роду Малин. Що все, чим він пишається й цінить у собі, його розум, смак і культура, навіть його ідеї,— все згодували, усе зростили отсі лани.

Але Аркадій Петрович вже сміявся над собою:

—Ха-ха! Заговорила дворянська кров.

Зусиллям волі він змахнув усі думки і далі брів. Зліва, при мокрій долинці, кінчались жита і починалась лука. Тут паслись корови й лошата. Пастушок Федько, вгледівши пана, зняв рваний картуз і так стояв, босий, з торбинками через плече.

—Надінь картуз!— гукнув Аркадій Петрович.

Пастух не дочув і біг до нього.

—Картуз... картуз надінь!

Корови розбрелися по луці, гладкі, сочисті, як і трава. Лошата підняли голови до хазяїна свого й чекали, напруживши жили на міцних шиях, готові плігнути і помчатись по луці на тоненьких тугих ногах.

Підійшов до любимого Васьки і почав чухати шию, а Васька поклав на плече йому морду, мрійно зм'якшивши вираз полохливих очей. І так вони довго стояли в якійсь звірячій приязні, і обом було приємно— одному чухати, а другому чуханим бути.

«І се заберуть...»— гірко подумав Аркадій Петрович, рушаючи далі.

Він йшов по свіжій траві, вогкій од мочара, а сонце запалило зеленим вогнем кінський щавель і стовбури будяків.

Щось було сьогодні принадне, особливе в його землі, мов на обличчі небіжки, з якою жив ціле життя, а тепер мусить прощатись навіки. Якись квітки і зела, невидані перше, тиха ласкавість контурів, запахи трав і землі, теплі рідні простори.

Високі верби шуміли над ровом, і небо між ними синіло, наче емаль. Перескочив окіп, скупавшись у материнці і полинях, і знов опинився на стежці. По однім боці хвилювалося жито, по другім— жовтіла глиняна круча, з чубком червоних маків. Як гарно! Йому здавалось, що він тут вперше. Чи не чуже часом? Ні, він ішов по своєму. Дивно, як він мало знає маєток. Мухи бриніли в квітках. Мишка порпалась в глині і нюхала ямку. Стежка лагідно здіймалася вгору і пропадала місцями в густих лопухах. Тепер поле все ширше розкривало свої рамена, все далі розстеляло свою одежу, і, коли він зійшов на горбок, перед ним встали в повній красі всі ниви, зелена пляма низької луки, далека смужечка лісу. І тут, стоячи в осередку своєї землі, він більше почув, ніж подумав, що нікому її не оддасть.

—Буду стріляти, коли прийдуть....

Се так несподівано вирвалось вголос, що він не повірив і озирнувся.

Хіба се він?

Але навколо тільки ниви котились з горбка на горбок.

Йому зробилося стидно. Фу, яке свинство!.. Скинув картуз і витер піт з лоба. Невже він дійшов би до того? Очевидячки— ні. Хіба він може піти проти себе, проти усього, у що він вірив, з чим не таївся ні перед ким. Таких, як він, горстка, і що вони значать у великім процесі життя? Кілька засохлих листочків на зеленому святі весни. Натурально, з грядки цибулі вижить не можна, доведеться на старість служити. Дві маленькі кімнатки на передмісті. Стара сама готує їсти. Він ходить з кошичком на базар. Став самовар, Аркадій!.. Справді, чи він вмів би наставити? Треба навчитись. Антоша та Ліда зароблять на хліб, вони молоді. А тобі, Мишко, доведеться забути про креми та смачні кісточки...

Дурна Мишка наче зраділа такій перспективі. Скакала йому на ногу і умастила землею штани. Але що там штани! Йому навіть приємно було уявляти себе убогим, забутим, стертим великим процесом. Він мученик і добровільно несе свій хрест... Чув, що його тіло приємно парує, дихання чисте і легке, а жаль до себе збуджує апетит. Такий молодий апетит і здоровий, що просто чудо! Чи догадаються тільки насмажити на вечерю молодих печеричок, так, як він любить: ціленькі облити сметаною добре і оживити зеленим пером цибульки... Треба було сказати Мотрі... Чорт побери! Завжди історії всякі збуджують йому кров, змушують грати. Але, властиво, чи було що навіть? Якись похвалки фантастичні, дурні погрози. Вони розвіються зараз, коли побалакають з селом. Все буде, як було досі, тихо і мирно, бо щоб у нього хто зваживсь одібрати землю... У нього? Ха-ха!..

—Мишко, avanti!..

Однак вдома і не думали подавати вечерю.

Софія Петрівна чекала на нього на ганку, і не встиг він навіть скинути картуз, як вона напустилась на нього:

—Аркадій, ти маєш діти!

Під очима в неї чорніли круги.

—Ну, маю, серце.

—Тут не до жартів. Ти повинен до губернатора їхати...

Аркадій Петрович низав плечима і одвернувся.

—Треба прохати, щоб він зараз прислав козаків.

—Вибачай, Соню, ти говориш дурниці.

—А що ж, чекати, щоб мужики землю забрали?

—Ну й заберуть. Земля до них належить.

—Ти помішався на ліберальних ідеях. Коли ти вже затявся, я їх сама покличу.

—Я не потерплю козаків в себе.

—Без них не обійдешся.

—А я зроблю скандал... Я не знаю, що зроблю... Піду в тюрму... На Сибір піду...

—Аркадій, голубчик...

—...На каторгу піду, а не попущу...

—Зрозумій же, Аркадій...

Але він не хотів розуміти. Розшумівся, як самовар, що ось-ось має збігати. Кричав, весь червоний і мокрий, тупав ногами і так махав руками, наче перед ним була не жінка, а навісні козаки.

Так з розмови нічого й не вийшло, тільки вечерю йому зіпсували. Тим більше, що забули засмажити печерички.

—А де ж Антоша?

Його при вечері не було.

І з того, як змішалась Софія Петрівна, пояснюючи щось нісенітне, як затиснула Ліда уста, він догадався, що од нього щось криють.

Але нічого не одповів.

Другого дня Аркадій Петрович прокинувся в поганім настрої. Вже в тому, як Савка вніс воду і з грюком поставив на умивальник, а виходячи, ляснув дверима, він почув неповагу до себе.

«Знає, шельма, що мужики завтра одберуть землю, а з голдранцем нічого церемонії гнути...»

З'їв без апетиту сніданок і пішов по хазяйству. Обійшов сад, шпихліри, тепер замкнені, під якими підкасана Мотря годувала гусей, порожні удень хліви, звідки з глибоких чорних отворів йшов їдкий запах.

Хурман на подвір'ї мив фаетон.

Потому заглянув до стайні. Там тупали коні та жували обрік, а при дверях лежала велика купа старого гною. Біля неї, поклавшись голоблями на траву, дрімала мокра бочка з водою.

—Ферапонте, зараз мені перекидати гній поза стайню! Наметав купи перед дверима, як на парад...

Хурман розігнув спину й стояв, тримаючи віхоть в червоних руках.

—Слухаю пана.

«Властиво, се ні до чого,— подумав Аркадій Петрович,— але— сказав».

Повз двірську браму чвалав Бондаришин і, побачивши пана, вклонився.

«Ач, привітався, ледве підняв бриля,— скипів Аркадій Петрович.— Що я їм тепер! Я вже їм не потрібний...»

—Хам!— кинув крізь зуби, дивлячись Бондаришину вслід.

Спустившись з ганку, вирушав у щоденну плавбу сліпий адмірал під руку з своїм «міноносцем». Вони пройшли повз нього, не помітивши навіть.

«І той виступає сьогодні інакше,— подумав Аркадій Петрович про «міноносця».— Радіє, бестія, певно, що більше не буде панів...»

Аркадій Петрович подався у поле, якимось так, без мети. Набігла хмара. «А сіни возять!»— згадав з тривогою він. Великі краплі впали вже на картуз, на руки і на лице. Жито запахло. Думав, що треба вертатись,— і не вертався. І раптом теплі небесні води густо злетіли на ниви в тінях сизої хмари, але сонце зараз десь близько засвітило веселку, і дощ перестав. Важкі краплини загойдалися на колоссях, легенька пара знялася над нивами. Аркадій Петрович теж почав парувати. Але він не зрадів: йому більше вже хотілося хмар і дощу, ніж сонця. Чорт бери сіно, нехай пропадає!..

Так само без думки— для чого— вернувся знов на подвір'я. Хурман все ще порався з фаетоном. Купа гною все ще тулилась до стайні, тепер чорна і паруюча після дощу.

Аркадій Петрович аж затрусився од люті.

—Ферапонте! Що я казав?.. Десять раз повторяти? Марш мені зараз до гною!

Він навіть підняв ціпок і, трясучи ним, тицяв в напрямі стайні, поки здивований хурман ліниво брався за вила.

«Се він навмисне...— думав Аркадій Петрович.— Що буде завтра— побачимо ще, а сьогодні я ще господар».

В кабінеті він заспокоївся трохи. Скинув з себе верхню одягу і в сорочці ліг на кушетку.

«Дурниці. Чи варто так хвилюватись? Хіба не однаково, де лежатиме гній?»

Йому трохи соромно стало за Ферапонта.

Мовчки полежав, заплющивши очі.

«А тепер що?»

Одкрив очі і подивився на стелю.

Одповіді не було.

В венеціанське вікно лилося сонце широким потоком, в сизій муті його крутилися пилинки, в ідальні гриміла посуда. Накривали до столу. Аркадій Петрович прислухавсь мимоволі, як стукали там чиїсь каблуки, пересувались стільці, тонко дзвеніла склянка. Все було як завжди, життя йшло буденним, звичайним темпом, і чудно думати було, що станеться якась переміна. Однак вона мусила статись. Се вливало двоїстість у його настрої. Знову збирав всякі тривожні дрібниці— нахабний вираз у Савки, Ферапонтову впертість, неуввагу до нього стрічних селян,— і йому хотілось, щоб невідоме «завтра» прийшло нарешті й поставило гру, гостру й небезпечну. Як він буде завтра триматись? Буде стріляти і боронитись чи спокійно оддасть мужикам землю? Не знав. І в тому, що він досі сього не знав, помимо всяких теорій, таїлась цікавість неминучого завтра.

Вийняв годинник і подивився.

—За десять дванадцята буде,— сказав наголос. «Значить,— подумав,— лишилось менше доби».

Завтра... Уявив собі раптом завтрашній ранок... Насуне з галасом на подвір'я ціла громада, верещатиме тонко жінота, здійсмаючи сварку за землю... діти почнуть заглядати у вікна та лазить по ганку, мов на своєму...

Ще раз вийняв годинник.

Минуло чотири хвилини.

—Ху-ху!..

Піднявся з кушетки на розбитих старечих ногах і підійшов до вікна.

Далеко, аж до самого небосхилу, хвилювали ниви на вітрі, байдужі до того, хто володітиме ними, зроду звиклі до мужичих лиш рук.

За обідом Антоші не було.

І знов кабінет. Знов озивалась «дворянська кров», говорив розум, промовляло сумління, по-своєму кожне, а під всім тим тліла гостра цікавість, що буде і як воно буде. За-

снував хату димок сигари, замержив поміст петлями кроків, наситив повітря думками, а все ж завтрашній день твердів у ньому, як куля, яку, не розрізавши тіла, не можна дістати.

Через подвір'я промчався Антоша, покритий пилом, на мокрім коні, і чутно було, як пройшов просто у хату Софії Петрівни, а в столовій тим часом лагодять їсти для нього.

«Вже небагато лишилось... ніч і кілька годин»,— позирав на годинник Аркадій Петрович.

Тіні росли. Сонце збиралося сідати за стайню. Пастух пригнав з поля худобу. Корови поважно несли в обори свое голе рожеве вим'я та круті роги. Лошата стрибали на зеленім дворі.

«Невже завтра і се не моїм стане?»— з сумом подумав Аркадій Петрович і раптом почув, що Ліда говорить:

—Ти не тривожся, тату, але...

—Що таке?— обернувся він швидко до дочки. Вона стояла у дверях з блідим обличчям мадонни і скорботно розтягала уста.

—Не треба тривожитись дуже... прийшли козаки...

—Як... козаки?

—Губернатор прислав... Стоять на дорозі...

Аркадій Петрович аж одхитнувся. Кров раптом залляла йому обличчя, навіть лисину запалила, а серед того пожару білили жовтаві вуси і сердито плавали очі, сиві, злинялі, як два замерзлі озерця.

—Що ж се таке? Я не просив... А, розумію, се проти мене змова... Чорт... я не попущу... Покликать Антошу...

Він навіть руку підняв, суху, панську і білу руку, якою наче збирався побити Антошу.

—Я думаю, що...— розгубилась налякана Ліда. Вона щось хотіла казати, щоб заспокоїти батька, але він бігав, як роздратований півень, що б'є себе крильми і витяга шию перед завзятим боєм:

—Подать Антошу!

Запорошений й впрілий, на розбитих сідлом ногах, став в дверях Антоша. За ним ховалась стривожена мати.

—Ти навів козаків?

—Я чи не я, се, тату, не важно,— засюсюкав Антоша, розкарячивши ноги в офіцерських штанах.

—Ага! Не важно... Ну, добре. Так я ж вам покажу... Я прожену їх швидко... Пустіть!— кричав він на всіх, хоч його ніхто не тримав, і бігав по хаті, наче зовсім утратив розум.

—Аркадій... заспокойся, Аркадій...— благала Софія Петрівна, розставляючи руки у дверях.— Ти ж бачиш: ніч, люди йшли стільки, стомились, голодні, мужики їх не приймають в село... як же так можна...

—А! Що мені люди... хороші люди!.. У мене— і козаки... Пустіть мене зараз...

—Але ж, тату, мені здається, що...— вмшталася Ліда.

—Прогнати не трудно,— перебив Ліду Антоша,— тільки що вийде з сього... Паші в селі тепер не дістанеш, та й мужики добровільно не дадуть... хіба грабувати будуть... Коли ти сього хочеш, то проганяй...

—Ах, бідні коні,— зітхнула Ліда,— що ж вони винні...

—Що ти сказала?— спинився проти неї Аркадій Петрович, піднявши брови.

—Я кажу, тату, що коні не винні...

—Їх би можна поставити на ніч під намет коло стайні,— обізвався Антоша.

—І дати оброку... не збідніли б од того...— додала Софія Петрівна.

—Залишіть, прошу, свої ради при собі! Мені їх не треба...— носився по хаті Аркадій Петрович, хапаючи голову в руки.— Я і сам знаю, що коні не винні,— спинився він коло дочки.— Се ти правду сказала. Коні тут ні при чім... ну, і що ж з того?

Але він був уже непевний, вже наче зів'яв. Кров одступила на місце, вуси зіллялись з лицем, очі втратили твердість холодного льоду, там вже світилось щось покірне і винувате, коли підняв їх на сина.

Завагався хвилину і несподівано запитав:

—А стане ж у нас оброку?

—Я розстараюся вже... І сіно маємо свіже.

Не чекаючи далі, Антоша зник в сніях.

—Навести козаків!..— знизав плечима Аркадій Петрович, знов заходивши по хаті.— Я... й козаки!.. Хто б сьому повірив?..

В його рухах вже не було таких гострих, як перше, ліній.

Гнів зірвався, мов морська хвиля, що встала зразу в зеленій люті, а далі слизнула і з легким шипінням поповзла піною по пісочку.

Крізь одчинені двері доносились іржання голодних коней, що вступали у двір, і бряжчало оружжя на козаках.

* * *

«Страшний день» починався зовсім не страшно. Під вікнами бились і цвірінькали горобці, сонце встало таке веселе, що сміялись вікна, стіни і навіть постіль, де спав Аркадій Петрович. Ще не одягшись, він підбіг до вікна. Тепле повітря м'яко штовхнуло його у груди, а очі зразу спочили на довгим ряді кінських блискучих задів. Кремезні козаки, в одних кольорових сорочках, чистили коней, і сонце грало на їх голих по лікоть руках, на засмалених шиях, на розлитій навколо воді.

Він дивився на сонце, на свої ниви, на масу ніг, кінських й козацьких, що однаково сильно тупали в землю, вбирав у себе гамір пташок, форкання коней, грубі лайки войовників і раптом почув, що він голоден.

—Савка!— гукнув він на цілу хату.— Принеси каву!..— І шуснув назад у постіль, щоб ще хоч трохи поніжить старече тіло.

А коли Савка приніс, він любовно поглянув на пахучий напій, понюхав теплий ще хліб і вилаяв Савку, що кожушок на сметанці занадто тонкий.

Мишка солодко спала, звернувшись клубочком в ногах на постелі.

Березень 1912, Капрі

ЛЯЛЕЧКА

Етюд

Triste comme un beau jour
Pour un coeur sans espoir.¹

*F. Coppee*²

Драбинястий віз, запряжений одною конякою, раз у раз підскакував і немилосердно трусив, не попадаючи в колію. У земської вчительки Раїси Левицької, що їхала на возі, почало од трусської дороги боліти під грудьми— і се було добре, бо одривало її од прикрих думок. Вона ще не проходила після історії з попом, мов відламок розірваної вибухом бомби. Перед її очима, як на злість, вставало худе, єзуїтське, скривлене від злості обличчя попа, коли вона прилюдно вигнала його з школи. Що ж, інакше вона не могла вчинити: його вічні доноси на неї, похід проти земської школи, підбурювання селян та втручання в її шкільну працю стали нестерпучими, нерви її не витримали— і вона зробила попові бешкет при школярах та селянах. Піп побіг жалітися інспекторові та свому начальству, а матушка тим часом ускочила з наймичкою в школу, побила горшки і, світючи зеленими, як у роздратованій кицьки, очима, захлипуючись потоком лайки, кинулась із кулаками на «зухвалу вчительку»— і, напевне, побила б, коли б та не втекла з хати. Ну, приїздив інспектор, член земської управи³, було слідство, допити— і все скінчилося тим, що її перенесено до другої школи, куди вона саме й їде. Як тільки скінчилися іспити, вона забрала своє убоге манаття і, не бажаючи й днини лишатися в одному селі з на-

¹ Сумний, як день ясний Для серця без надії.

² Коппе Франсуа Едуард Жоакен (1812—1908)— французький письменник.

³ Земська управа— виконавчий орган земських установ Росії у 1864—1917 рр.

вісним попом, подалась у дорогу. І хоч вона далеко була вже од місця пригоди, а все ж ся гидка історія гнітила її, як сонна мара,— і мутила, й підіймала в серці злість. Се вже вдруге на протязі своєї тринадцятилітньої служби вона мусить через непорозуміння з попом міняти школу— і хто знає, що чекає її на новому місці, де, певно,— ох, боже!— є піп і попада.

Але те, що так трусило і так кололо під грудьми, не давало снуватись гірким думкам.

Край дороги, якою котився віз, лежав білий пісок і пересипався на вітрі. Раїса задивилась, як курився над землею, немов дим, білий пісок і пеленою закривав далеку смугу чорного бору. Чепурні берези, як русалки, маяли на вітрі зеленими косами. Кострубаті й присадкуваті верби з обох боків дороги міцно чіплялися оголеним корінням за землю, немов хижий птах загнав пазури у здобич. Було, неважаючи на травень, душно, як улітку. По гарячому небові повзли довгі й білі, як павутиння, хмарки, на заході вставало щось грізне, і росло, і сварилось далеким гуркотом. Раїса все поглядала туди, з тривогою думаючи, чи втечуть вони од бурі, при одній згадці про яку вона холола і здригалась.

Візник, в одповідь на її прохання, цмокав на шкапину і бив її пужалном по сухих ребрах, та це помагало небагато.

Вїхали в лісок. Тут було затишно і пахло смолою. На тлі яро-зеленої молоді березини гаптувались чорні гілки сосни, а там, де березина витісняла сосну та пропускала паруси сонця, все, здавалось, залите було зеленим бенгальським вогнем. Над дорогою часом попадалась уся в цвіту дика груша або кущ черемхи з медовим запахом білих делікатних китиць.

За лісом широкі поля поволі й лагідно спускалися униз, і візок усе котився вузькою, нев'їждженою дорогою, що бігла кривулькою поміж озиминою до села.

Та ось і село. Серед низькогоду і мочарів стояло воно, прикривши свої убогі оселі вітами крислатих верб. Здалеку здавалося, що то не хати, а стіжки зчорнілої й гнилої соломи ховаються під вербами.

Візок котився вулицею, а Раїса цікаво роздивлялася по обидва боки. Хати здебільшого були старі, чорні, з чорними ж,

порослими мохом, стріхами. По дворах стояли багна й зеленасті калюжі. Вулиця теж блищала баюрами. На всьому одбилися сліди убожества. І житла, і люди, що вічно риються в землі, прийняли, ввижалось Раїсі, колір землі, здавалися деталями мертвої природи. Багнистою вулицею йшов мужик, немов дубове коренище котилось по дорозі: смагле, як кора на дереві, обличчя, цупкі, порепані й припалі землею руки, грубі, як пеньки, ноги. Он вибігла з чорної хати молодиця, приклала долоню до очей і дивилась на подорожню. Сонце грало на її бронзових голих ногах, як на стовбурі похиленої над тином верби. На вулиці, попід хатами, валялася деревня; діди сиділи на ній, схиливши голови, і ледве можна було одрізнити їх од тої темної, зчорнілої маси. Замурзана дітвора, впоміш із собаками і свинями, роїлася попідтинню. Худі підсвинки на високих ногах, з заболоченими черевами никали по вулиці. Скрізь тхнуло гноєм. В долині, в озерці, хлюпали праниками, підкасані, з червоними, як у буслів, ногами, молодиці. За вигоном, край села, виднілось друге село, густо заселене сірими хрестами, під якими тихо спочивали, обернувшись у землю, трудівники землі. А далі розлягалось поле, рівне, сіро-зелене, на якому червона спідниця робітниці здавалась одинокою польовою квіткою.

За закутом, на горбочку, з-за великих пишних кленів виглянула біла церква. У Раїсі раптом стиснуло серце, і вона міцно стулила уста. Ну що ж, їй не першинка, коли доведеться, буде воюватись.

Через дорогу, проти церкви, стояла школа, нова, висока, під залізом, на горбочку, як сорока на тину. Візник завернув і вїхав у великий, зарослий споришем двір.

Показалося, що школа замкнена. Раїса обійшла навкруги її, зазирнула у вікно, звідки глянула на неї пуста, поторсала колодкою на дверях од чорних сіней— нікого і нічого. Якийсь чоловік сперся од вулиці на тин і з цікавістю стежив за маніпуляціями Раїсиними.

— Не знаєте, в кого ключ од школи?.. Я нова вчителька...— звернула до нього Раїса.

— Та, мабуть, у сторожихи, у Тетяни... Бігай-но, та швидко, по Тетяну, вона поле в мачухи на городі!..

Услід за сими словами почулася лопотнява босих ніг, і щось біле мигнуло на вулиці.

Раїса сіла на лавці під школою і чекала сторожиху. Навкруги було тихо і безлюдно. Біла церква серед могутньої зелені робила приємне враження. На великому зеленому дворі паслась розпряжена вже візником коняка, а він сам приліг у холодку під возом.

Минуло так більш півгодини. Врешті ляпнула хвіртка і на стежці показалась Тетяна. Суха пристаркувата дівка, вона міцно держала в замазаних свіжою землею пальцях ключ, з неймовірою поглядаючи на Раїсу.

—Здрастуйте...

—Здрастуй... одчини школу... я приїхала до вас за вчительку...

Тетяна прожогом, з рухами москаля у спідниці, кинулась одчиняти школу, впустила Раїсу, а сама побігла зносити з воза речі.

Гучно залунали по пустих хатах Раїсині кроки, і сперте, з сильним запахом соснової дошки повітря затамувало їй віддих. Вона швидко поодчиняла вікна. Тепле, зеленасте світло виповнило хати, і глянула у вікна широка блакить неба.

Тетяна тим часом позносила усе манаття з воза, унесла води, подала учительці вмитись і, налапавши в мішку самовар, витягла його звідти за вуха, аж він забряжчав.

—Самовар вам ставити?

—Настав...

Поки сторожиха поралась коло самовара, Раїса пішла оглядати школу.

Школа була простора, нова, недавно поставлена. У великі вікна невпинно перлось сонце і так пекло високі соснові стіни, що на них виступала живиця. Жовто помальовані парти, зсунуті в кутку докупи, були покриті пилом. В шибку билась здорова муха і жалібно дзижчала. Од чорної шафи з книжками до шкільної дошки павук снував павутиння. Раїса обійшла усі покої, скрізь була пустка і тиша, школа нагадувала порожній вулій, перекинтий під хатою на сонці. Квартира вчительки складалась

із двох невеликих хатинок. Особливо мала була спальня. В ній заледве могло поміститися ліжко, маленький столик і невелика скриня. Коли Раїса прилягла на ліжко, їй здалося, що вона опинилась на дні глибокого колодязя, бо нетинковані соснові стіни, що тісно обступали її навкруги та високо здіймались до стелі, дуже скидались на цямрину. Друга хатинка була трошки більша, і з вікон її було видно білу церкву серед зелені високих дерев.

Поки учителька підживлялася, сторожиха стояла коло дверей, уважно розглядаючи її та її пакунки зо всіх боків. Врешті вона насмілилась, сіла скраечку на канапку, і почалась розмова, в якій сторожиха намагалась якнайбільше довідатись від Раїси та якнайбільше розповісти їй.

Раїса дізналася, що школа стоїть порожньою ще з посту, коли учителька злягла та й хутко й душу Богові оддала; он там, у тій маленькій хатинці, де Раїса буде спати,— там мучилась одинока як палець вчителька, і коли б не старі матушка, не було б кому і очі закрити.

—Хіба піп старий уже?

—Ні, піп не старий, він удовець, мав одну дівчинку-підлітка, стара ж матушка— то мати попава... Багатир, великим хазяйством орудує, а що в селі панів нема— нема де й заробити, то люди йдуть, за що дасть, до батюшки, а більш за гріхи йому одробляють... Тепер зажерся з дяком, ніяк не поділять приносів...

Тут Раїса довідне дізналася, що й коли саме сказав піп дякові, що одповів йому дяк, що з того вийшло і як та історія одбилася на кривій Семенісі, якої чоловік доводиться братом у других дяковому кумові...

Оповідання Тетянине, як хвилі од кинутого в воду каменя, все ширшими і ширшими кругами розходилося по селу, займало масу осіб, захоплювало далекі кутки і плутало такі деталі різних сторін життя, що в голові Раїсиній усе змішалось, і вона перестала слухати гомінку сторожиху.

Розташувавшись абияк, нашвидку, в своїх двох покоїках, впорядкувавши свою дівочу постіль, Раїса рано лягла у ліжко. Та спати не могла. Свічка блимала на столику в головах, а вона,

втягнувшись під свіжим рядном, водила очима по дощаних соснових стінах тісної хатини. При тьмяному світлі стіни ще більше нагадували колодязну цямрину. Раїса лежала на дні колодязя, а там, вгорі, куди світло ледь доходило, починався світ і життя.

Життя... вона думала про нього. От їй уже тридцять перший рік пішов, а чи багато дало їй те життя? Вона тільки й жила, що в останніх класах духовної школи, коли семінаристи, називаючи себе родичами її, приносили їй заборонені книжки, вели з нею розмови про любов до народу, про політику й навіть про те, що нема Бога... Їй було страшно і любо; вона ховалась зі своїм скарбом, зачитувалась до болю голови, тремтіла од нових думок і почувала в собі таку любов до нещасного народу, що спочатку хотіла вмерти для нього, а потому роздумала і поклала жити. Вона уважала себе за щось вище од своїх подруг та й од тих людей, що були навкруги, в грудях у неї радісно билась хвиля нової сили. Вона рвалась із шкільних стін на волю, на службу народові. І сталося. Батько, старий убогий дяк, забрав її додому, на село. Але там не було того улюбленого страдника— н а р о д у, він був десь далеко, в Росії; на селі були самі мужики, яких Раїса добре знала і не дуже любила. Вдома, у бідності, у великій сім'ї, де не було місця зайвому роту, жилось невесело. Правда, батько із шкури ліз, щоб одягти Раїсу не гірш од попівни, аби дати їй спромогу їздити по весіллях та по храмах, де можна було знайти жениха-богослова. Та жених якось не знаходився, бо ні багачкою, ні красунею панна не була, біда вдома не меншала, і по двох роках, змарнувавши батькові надії, Раїса мусила піти в учительки. Тринадцять літ вчителькою! Тринадцять літ вона сохла, як яблуко у сушні. Спочатку хоч потішала себе думкою, що вона не зайва на світі, що вона служить високій справі, але ся теорія з кожним роком блідла, половіла і з часом зовсім загнила. Життя, таке одноманітне, таке безбарвне, текло вузьким коритом і нічого не давало для особистого щастя; вироблялись однобічні, професійні інтереси, поза якими вона почувала себе мухою восени. Вона так і називала себе: осіння муха. Раїса не раз питала себе, чи любить вона свою школу? Так, вона

любила школу, любила свою роботу, при якій втрачала голос, хрипіла, надсаджувала груди і вела безперестанну війну зі школярами, їх батьками, попом і начальством. Вона любила се все, як любить мужик оранку, жнива або тверду лаву, на якій спочиває його натомлене, стружене тіло.

Однак для серця було сього мало. Правда, воно не раз розцвіталося під змінливим промінням щастя, цвіло закинуте, невідоме, у тиші і, не маючи надії кинути насіння в родючий ґрунт, зів'яло, зсохло, як зсохли її лице, груди, руки, як зсохла вона вся, мов польова квітка з гербарію.

І ось, кинута долею в чуже село, ще більш одинока, ніж досі, перевертається вона з боку на бік на дні колодязя, і не може заснути, і з жахом думає, що мусить же вийти колись із сього колодязя і стрітися з дійсністю, в якій центральне місце на сей раз займає така дрібничка, як відносини з попом.

Вже почало дніти, коли Раїса заснула. Розбудив її чужий голос під вікном:

—Я ще вчора бачив, як щось під'їхало до школи, та й кажу батьюшці: чи не нова вчителька? А вони й посилають: «Піди,— кажуть,— до Тетяни, дізнайся, хто, звідки й що воно...»

Раїса, мов опечена, скочила з постелі і застукала в вікно: Яке йому діло! Се не церковна школа, а земська. Вона його не знає і знати не хоче, він для неї ніщо, він тільки законовчитель, та й то не тепер, на вакації. «Се просто нахабність»,— думала Раїса і хвилювалась.

За кілька день була неділя. Раїса не пішла до церкви. Зумисне. Вона никала по порожніх хатах, перечитувала старі книжки, сиділа в садочку під деревом або приймала школярів, що приносили їй суніці, аби познайомитись із учителькою. Поїхати на вакації вона не мала куди, батько давно помер, до родичів не хотілося.

Піп нічим не об'являвся, і Раїса трохи заспокоїлась. Їй найбільше подобалось сидіти під вікном у своїй «чистій» хатинці, звідки було видно білу церкву серед густої зелені. Часом, коли сонце погідно сідало, церква здавалась рожевою, а верхечки дерев золотими.

Одного вечора, коли Раїса милувалася грою світла на церкві, перед вікнами несподівано з'явилась висока постать. У Раїси стрепенулося серце. Одскочивши од вікна, вона кинулась до виходу, та згадала, що обі двері виходять у двір і вона напевно стрінеться з попом. Раїса перебігла клас, одчинила вікно і вискочила в садок. Піп поторсав двері, постояв трохи і, обійшовши школу, застав Раїсу під стіною.

Обоє змішалися.

Він зняв бриля, і рум'янець збентеження поповз йому аж на лисину.

Вона, зігнута і бліда, стріла його переляканими і сердитими очима.

Він прийшов познайомитися. Він знав, що вона приїхала, і в неділю виглядав її в церкві, але вона не одвідала дому Божого... Вона тут людина нова, нікого не знає... і коли трапиться потреба, він просить звернутися до нього— свого найближчого сусіда. Бо хоч вона земська вчителька, та він думає, що церква і школа мусять іти поруч.

Він не помітив лихого вогника в Раїсиних очах, яким вона метнула в нього при останніх словах, і вів далі:

—І я, і моя мати будемо дуже раді, коли ви нас одвідаєте... Скоро приїде на вакації моя дочка Тася... вам буде веселіше...

Раїсу мучило одно питання: чи покликати попа у хату? Те, що вона була «з духовних», прищепило їй певну повагу до людей духовного стану, але спеціальна нехить до гостя перемогла.

«Цур йому!»— рішила Раїса і слухала далі.

Гостю докучило стояти. Шукаючи очима, де б сісти, він тихо поніс свою загорнену у білий підрясник, скоріше жіночу, ніж чоловічу, постать до садової лавки.

Раїса теж сіла скраєчку.

Отець Василь за півгодини, яку просидів на лавці у шкільному садку, встиг пожалітися на свою п'яну, ліниву і не дбаючи про церкву парафію, розпитати у Раїси, хто вона й звідки, і злегка докорити покійній вчительці, що не вмiла зашепити молодшому поколінню духу покори.

Раїса неохоче і коротко одповідала своєму гостеві, але о. Василь благодушно не помічав того. Прощаючись, він ще раз запросив Раїсу в гостину.

Раїса ускочила в хату. Щоки в неї горіли, в грудях тріпалося прикре почуття несповненого обов'язку. «Треба було покликати до хати... Перший раз прийшов... е, цур йому,— удруге подумала вона.— Образиться? Покірно прошу... Не треба мені ніяких зносин із ним...»

Та зносини не порвалися.

Стара матушка прислала їй якомсь тарілку малини, а коли Раїса трохи занедужала і Тетяна сповістила про се батюшку, він дав їй кілька порошоків хіни і потому розпитував у Тетяни про здоров'я вчительки.

Проте Раїса не показувалась ані в церкві, ані в попівській господі, хоч була певна, що сим ображає духовну родину. «Нехай!»— уперто говорила вона і одводила тоді очі од вікна, в яке дивилася на неї біла церква в обіймах зелених велетнів.

Минув травень, почалася червнева спека. Один день видався особливо гарячим. Ще з самого ранку Раїса почувала якусь тривогу в тілі. «Неодмінно буде буря»,— з жахом думала вона. І справді, після завятої, хоч тихої спеки якомсь швидко смерклося і запав морок. Небо і земля стемніли, на обрії з'явилась чорна смуга. Скоро на смузі тій щось блимнуло, немов спалахнув сірник і погас. Трохи згодом показалось слабе світло у другому місці, а далі знов спалахнуло на першому. Небо переморгувалось. Проблиски світла, спочатку такі бліді й тихі, чимдалі розросталися, потужніли. Почало здаватися, що за чорною смугою хмари то здійсмається, то падає, щоб піднятися на другому краї, хвиля вогняного моря. Та ось у новому місці щось моргнуло. Світло блискавки притьмарилось, зате вибухи прискорили темп. Чорне небо безперестанку моргало блискавкою, осміхалось кривим усміхом.

Раїса все більше і більше хвилювалася. Бо хоч хмари могли пройти стороною і тоді кінчилося б далекою блискавкою, та могло бути й інакше, а тут, як на те, вона пустила додому Тетяну і лишилась сама у порожній школі. Раїса засвітила

перед образом лампадки, забила у куток, далеко від вікон, і здригалась кожен раз, коли вікна раптом блакитніли од сильної блискавки і меблі, заскочені світлом, немов розбігались із якоїсь таємної наради.

Ніч бисто надходила.

Чорні хмари росли на крайнебі, насувалися над чорною землею. Надворі стало чорно, як у комині. Зате блискавка розгорялася, жевріла, ставала сліпучо-білою. Коли вона потоком білої лави роздирала заслону ночі, на обрії на одну мить з'являлась в огняних рамах чорна сильветка з тополь, з хат і вітряків. Околишня тиша насичена була тривогою, жахом навіть, тепле повітря мовчало, як залякана дитина. Здавалося, велетенський звір-потвора наближавсь до принишкої землі, розкривав вогняну пащу і скалив чорні зуби. Од його дихання трусилися дерева і ховалось усе живе. Звір усе наближався, ширше розкривав пащу, частіше дихав полум'ям... чулось уже далеке ричання... І враз сталося щось незвичайне: тихе повітря стрепенулось, скрутнулось, шарпнулось убік, знялось над землею і з божевільним жахом кинулось тікати... Воно мчалось наосліп, у темряві, з свистом і сичанням перестраха, розбиваючи груди об стіни й баркани, пориваючи за собою пісок, листя, дерева і все, що стояло на його дорозі. А навздогін за ним так само мчалась чорна потвора, нависала над землею і позіхала полум'ям...

Раптом— гар-р-р...

Від того рикуну затремтіла земля, забряжчали шибки і йойкнуло серце.

Раїса скрикнула. Ще раніше, за кожним гуркотом грому, вона неспокійно кидалась у кутку, поміж двома стінами, і стиха постогнувала. Її витріщені очі і зблідлий, схудлий зразу вид світилися у темряві фосфором. Вона чула, що волосся у неї стало тверде, як дріт, і щось холодне раз у раз доторкалося до нього. Ноги й руки були холодні як лід, а всередині у грудях котилася клубком тривога. Але коли почалась канонада і над головою її прокотились небесні гармати, Раїса скорчилася уся і забила у куточок, з німим жахом

чекаючи катастрофи. Лампадка перед образом згасла, і Раїса не мала сили встати засвітити її. Тим часом пальба ставала частішою. По небу літали вогняні стріли, червоні змії, цілі клубки полум'я. Коли з одного боку розлягався дружний постріл, то з другого в відповідь йому вилітав і котився по небу такий могутній грім, що земля тряслась, стіни в школі ходили ходором, а парти в сусідній хаті у дикому сполюху знімались із місця і з грюкотом гасали в порожньому класі.

Канопада тяглась довго і уперто. Та ось все стихло, при-
чаїлось, наче збиралось із силами. І раптом небо пойнялось
вогнем, розколось посередині і з страшним тріском зава-
лилось на землю, церква похитнулась, стіни в школі розси-
пались, і все щезло і затихло.

—Панно Раїсо, чи ви ще живі й здорові?— почула вона
коло себе якийсь чужий голос.

Спалахнув сірник, і в блідому світлі з'явилась перед нею
велика фігура о. Василя у білому підряснику. З його парусино-
вого, окованого жовтою бляхою величезного парасоля збігав
на поміст струмок води, а чоботи були в болоті. Він приніс з со-
бою в душну й сперту атмосферу зачиненої хати вогкість і сві-
жість літнього дощу, і надвірне повітря трохи очутило Раїсу.

Побачивши сливе зомлілу вчительку, її бліде, аж жовте,
обличчя, широко відкриті очі, о. Василь скрикнув:

—Що з вами, Боже мій!..

Він сквапно засвітив свічку, наблизив її до Раїсиного лица
і стурбовано поспитав:

—Що з вами?

Раїса мовчки дивилась на нього поширшеними зіньками,
хоч, здавалося, пізнавала гостя.

О. Василь зложив пучки своєї пухкої, як у попаді, руки
і, обвіваючи лице Раїсине холодом вогкого рукава, перехрес-
тив її великим хрестом:

—Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа...

Раїса звелась на ноги, повела тривожно по хаті очима
і тихо поспитала:

—Бурі... нема вже?..

Нема... Випав гарний ливний дощ, і небо тепер ясне... Ну й буря була!.. Коли вдарив останній грім, він думав, що запало церкву, і побіг оглядати, але показалося, що все гаразд, хоч вдарило десь близько коло церкви або коло школи. Тут він згадав, що Раїса лишилась сама, бо пустила Тетяну додому, і схотів довідатися, чи не сталося чого з Раїсою, чи не налякало її... тим більш, що двері од школи одчинені були... Аж тут он що... Ну, як же вона себе почуває?.. Лучче?.. І слава Богу!.. От тільки в хаті душно, не здорово, краще одчинити вікна... Що? Вона боїться?.. Але ж небо зовсім ясне й зоряне, а повітря чисте й тихе... Правда?.. Їй так лучче буде. Чи може він чим допомогти їй? Може б, послати по Тетяну, а то вона ще не зовсім очутилася... Звісно, коли вона не хоче, він не посилатиме, хоч, на його думку, так було б краще... Зате він зараз пришле їй настоянки на зіллі, півчарки якої прожене з лица її блідоту і заспокоїть серце. А тепер він побажає їй на добраніч і сподівається, що завтра вона встане цілком здорова...

І коли він прощався, од його пухкої руки, од білого під-
рясника, що загортав сливе жіночий торс, од блідуватого
обличчя, сірих очей і навіть лисини віяло таким спокоєм, що
Раїса не могла пустити його так швидко од себе. Як-не-як—
вона була йому вдячна.

—Посидьте ще, — несміливо попрохала вона о. Василя,
не випускаючи його руки з своєї.

—Чого ви так хапаєтесь? У мене мусить бути готовий
самовар, я ще до бурі наставила його... Нап'ємося чаю...

І, не даючи йому часу на відповідь, вона пірнула в темря-
ву сусідньої хати...

Самовар радісно клекотів і випускав пару. Лампа під бі-
лим абажуром золотила нові соснові стіни. Дух свіжого чаю
мішався з озонованим повітрям, в одчинені вікна дивилось
зорями небо. Раїса дзвонила склянками. Її суха фігурка в бі-
лій одежі метушилась по хаті, як на вітрі пір'їнка, чорні очі
блищали, на зів'ялих лицах грав легкий рум'янець, а в голо-
сі чулася така нотка, наче електричність, пронісшись над
землею, лишила дещо в сьому утлому тілі.

О. Василь, заклавши ногу на ногу і пускаючи струмок диму од папіроси, дивувався сій раптовій зміні в настрої учительки, хоч ся зміна була йому приємна. Йому приємна була й та чистота, якою блищали золото самовара, молочний абажур лампи, соснові стіни, сукня хазяйки і зоряне небо.

Раїса ще не зовсім одійшла після бурі; се було помітно з легкого тремтіння руки, коли вона ставила перед гостем склянку, з її нервових, занадто жвавих рухів, блиску очей і піднесеного настрою. Їй зразу стало так легко говорити з о. Василем, наче він був її давнім і хорошим знайомим.

Показалося, що вона знала його покійну жінку. Фаня була на два класи старша за неї, але вона добре пам'ятає її. І от вона померла... вісім літ минуло, як померла, а Раїса нічого їй не відала.

—Єдина потіха лишилася у мене в житті— се моя дівчинка, Тася... Вона завтра або позавтра приїде...

І коли о. Василь говорив про дочку, обличчя у нього ставало добрим і сірі очі променіли.

Він був радий, що має з ким поговорити про свою улюбленицю, а Раїса цікавилася дівчинкою.

Опріч Тасі, вони згадували багато спільних знайомих, і тут Раїса мала чимало несподіванок. Вона, наприклад, ніяк не могла уявити собі, що той рудий, як голендерська корова, рябий і довгий семінарист, який, сюсюкаючи, провадив їй ідеї Фейєрбаха¹, носить тепер камілавку, має наперсний хрест і дослуживсь до благочинного.

—Що ви кажете?— не вірила вона власним ухам.

—Єй-богу... Хіба ви не читаете «Епархиальних ведомостей»²?

Ні, вона ніколи не читала «Епархиальних ведомостей», і він обіцяв принести їй їх.

Тим часом рій згадок і відомостей про смерть, нагороди і щасливу або сумну долю спільних знайомих тихо бринів у хаті

¹ Фейєрбах Людвіг (1804—1872)— нім. філософ-матеріаліст, один з попередників марксизму.

² Епархія— основна церковна адміністративна одиниця.

під веселий клекіт самовара і викликав у пам'яті давно забуті обличчя й події, колись пережиті почуття, колись щастя надії...

По відході о. Василя Раїса пірнула в ліжко, на дно колодязя. Однак вона не помічала нині сягаючої у височінь цямрини, над якою тріпав крилами морок. Перед очима її стояла велика постать зі спокійним обличчям, з променистими очима, зі складеними над її чолом пучками пухкої руки...

За два дні у школу вбігла дванадцятилітня дівчинка з кругленьким клапоухим видочком поміж піднятими догори плечима. Її бистрі чорні очіці нагадували Фаню— і Раїса зразу догадалася, що то Тася. Погано пошита перкалева сукенка не укривала оцупкуватої фігури, білі панчохи тісно обхоплювали грубі литки, а жовті вушка од рудих черевиків теліпались наверху, як свинячі вуха.

Тася проскочила повз Раїсу і, не помітивши її, оббігла усі класи, стукаючи черевиками та заглядаючи у всі закутки, наче вона вернулася до свого дому і обдивлялась, чи все гаразд. Врешті вона наскочила на Раїсу і засоромилась. Але не надовго. За кілька хвилин вона вже засипала Раїсу безладними питаннями.

Чи є в неї сестра? А вишні в садку вже достигли? Чи й у неї була та сама начальниця в школі? Які конфітури Раїса любить, бо вона любить всякі... і т. д. і т. д.

Тася швидко сприятелювалася з Раїсою, не випускала її руки з своїх, тягла до себе в гостину. Раїса пішла.

В попівських горницях вони нікого не застали. Та о. Василь скоро надійшов і дуже зрадив Раїсі.

—Матусю!.. Матусю!..— гукав він у другу хату, витираючи впрілу лисину.— Гостя маємо...

Десь іздалеку почувся частий стукіт, наче коза стукала ратицями по помості. Трохи згодом у дверях показалася чорна баба з ціпком у руках, од якого походив той чудний згук.

—«Матусю... матусю...»— передражнила вона сина,— гість... а який то гість? Вчителька... могла б давно вже прийти.

Вона знов постукала ціпком, перейшла, не звернувши уваги на Раїсу, хату, сіла на стілець і замимрила:

—Матусю... матусю... вчителька... вчителька...

Невважаючи на неласкаве вітання, Раїса одразу почула симпатію до сеї старосвітської фігури в чорній міщанській одежі. Голова в матушки була пов'язана чорною хусткою, з якої виглядала замість обличчя печена картопля.

—Мати на всіх нас бурчить отак...— прохав вибачення о. Василь.

—«Бурчить... бурчить...»— повторила стара попада, встала, перейшла, постукуючи, хату, сіла на другий стілець і замурмотіла собі щось під ніс.

На неї очевидячки не звертали уваги.

Тим часом Раїсі видко було, як у другій хаті Тася присіла перед грубкою, запустила в неї руки, щось довго порпалась там і витягла врешті звідти слоїчок із конфітурами. Знявши обережно папір, вона запустила всередину палець, обмазаний в попіл, і швидко сунула в рот. Вона з такою насолодою лизала конфітури, що чорні очка блищали в неї, як у звірка, а настовбурчені вуха червоніли, як свіжо нам'яті.

О. Василь хвалився своїм хазяйством. Він показав власноручно посаджені яблуні, дав їм добру рекомендацію, познайомив її з запахом стайні, з болотом корівника і скликав для неї усе кудкудакаюче, гегаюче і крякаюче пернате царство. Зо всіх звірків, які оточали Раїсу на великому дворі попівської господи, найбільше жвавим і цікавим була Тася, оцупкувата фігурка якої шмигала поміж телятами або вривалась серед нескazanного гвалту в гусяче стадо.

Пили чай на веранді при тихому заході сонця. Велика й благодушна фігура о. Василя, безперестанне бурчання старої матушки, що нагадувало дзюрчання води з-під ринви, жвавість молоді кізочки у Тасі, ся проста розмова й обстановка навівали на душу спокій. В одчинені у хату двері дивились із портретів архієреї над старинними червоними меблями і збільшували невеличке товариство, в якому Раїса не почувала себе одинокою.

Лід рушив, знайомість зав'язалася.

Раїса рада була, коли Тася часом із самого ранку забігла до неї і тягла її в ліс або в поле. Часом вони брали з со-

бою о. Василя. Він мусив з ними шукати гриби, насилу згинаючи свою ситу постать у білому підряснику. Коли він втомлювався, а довгі коси мокріли од поту, вони дозволяли йому спочити. Потому часто прибігали дивитися, як він лежав на траві та пахкав папіроскою. Вони носили йому визбирані губи.

Стару матушку Раїса швидко підбила: вона варила їй конфітури, помагала в пекарні, доглядала робітниць. Стара була дуже рада і виявляла се бурчанням, як і на всіх домашніх.

Всі четверо складали немов родину.

Особливо веселими були у них недільні обіди. Зараз після служби Божої Тася тягла Раїсу до себе, і та мусила йти до кухні, щоб зготувать для маленької ласухи яку легумінку. Розпечена коло вогню, з засуканими рукавами, влітала вона у столову, гриміла посудом, помагала наймиці накривати стіл і проганяла о. Василя, що валявся з газетою на канапі.

—Ідіть до себе, ви нам заважаєте!— весело кричала вона йому.

За обідом виходила з о. Василем, як звичайно, суперечка. Рахували, скільки о. Василь випив чарок.

—Ви вже п'ять випили!..— з обуренням гукала Раїса.— Вам се шкодить, а ви п'єте та п'єте!..

—Яка з вас вчителька: до п'яти порохувати не годні; я випив чотири, а не п'ять...

—Ні, п'ять... Я вам забороняю більше пити— чуєте!..

—Овва!

—«Овва!»— дразнилась Раїса і швидко хапала з стола пляшку.

О. Василь боронив свої права і йшов війною на Раїсу, обертаючись раптом зі слуги Божого в слугу Марса¹. За столом здіймався страшенний заколот: Тася вищала, як зарізане поросся, стара попадая бурчала, переходила з місця на місце та невдоволено стукала ціпком, аж посуда дзвеніла.

¹ Марс— за римською міфологією, бог родючості, рослинності, дикої природи, пізніше ототожнений з грецьким Аресом, богом війни.

Кінчалось звичайно тріумфом слабшої сторони, та в ґрунті задоволені були всі, хоч апетит Тасин так загострювався од боротьби, що з солодкого сливе нікому нічого не лишалося.

Разом вони їздили на сіножать, у поле, на пасіку. О. Василь звивав до вчительки. Він часом посилав її доглядати сапальниць на буряках або приручав одвезти полудень косарям. За сими приємними, звичними розривками Раїсі непомітно збігав час, тим більш непомітно, що вона почувала себе в сім'ї о. Василя, як у рідній. В кінці літа Тасю одвезено до школи, і всім стало сумно. Зате о. Василь мав причину частіше навідуватись до школи, щоб поговорити з Раїсою про свою улюбленицю. Окрім того, він приносив з собою «Епархиальные ведомости», які йому ліньки було читати самому, і вони читали удвох. О. Василь насамперед розгортав одділ хроніки. Там стояли все знайомі назвища, описувались всякі випадки й зміни в житті місцевого духовенства. Спочатку Раїса цікавилась сим із ввічливості, щоб не образити о. Василя, а потому втяглася і перейнялася інтересами колишніх, ще за часів бурси, своїх знайомих. Лучалося, що, коли привозили пошту, а о. Василя не було вдома, Раїса перша перечитувала новинки і нетерпляче чекала о. Василя, щоб поділитися з ним тими новинками.

— Чи ви чули, що о. Аркадія переведено на другу парафію, а о. Феогност дістав набедренника? — стрічала вона його.

— Невже? Звідки ви знаєте?

— А ось читайте...

І вони обоє нахилилися над газетою так, що чорна гривка Раїсіна лоскотала лисину о. Василеві.

Скоро знайшов о. Василь роботу в школі. Батьки приводили дітей записувати до школи, і Раїса таким способом знайомилася з селянами.

Тут о. Василь був дуже корисним: він знав кожного селянина, його життя, характер і думки, знав його жінку й діти, його скарб тлінний і нетлінний. Пишно розсівшись у класі, о. Василь порядкував:

—Сього можна прийняти... мати його богомільна жінка, ніколи не пропустить служби Божої... А! Й ти, Іване, привів до школи хлопця?.. Хочеш, щоб і син був такий великорозумник, як батько?.. Ні, сього не записуйте, я його знаю...

—Змилюйтеся, батюшко, не гнівайтесь, я ж у тому спашу не винен...

Тут починалися рахунки за спаш або за якесь покрадене жито; о. Василь сердився, пирскав, червонів і настоював, щоб хлопця не записували. Се сердило Раїсу, та при людях вона уважала незручним нагадувати попові свої права. Коли ж Раїса довідалась, що селяни почали перше, ніж до неї, ходити до попа з проханням за своїх дітей, вона обурилась і виявила йому своє незадоволення. О. Василь, однак, потрапив заспокоїти Раїсу; все вийшло так, що вона ще мусила дякувати йому. Та й як було не дякувати або не слухати його! О. Василь все знав і все міг. Треба було полагодити дах у школі, бо протікало,— о. Василь зараз знаходив майстрів. Потребувала учителька дров на зиму— о. Василь доглядав, щоб привезено сухих. Здумала Раїса їхати в управу або в містечко— о. Василь ставав у пригоді кіньми і т. д. і т. д.

Раїса справді була вдячна йому за незчисленні дрібні услуги та ради, без яких вона у чужому селі почувала б себе далеко гірше.

Опріч того, він їй подобався. На її погляд, він був гарний; од його високого чола біла чесність і шляхетність, сірі очі променіли щирістю, освічували тихим світлом ціле обличчя. І він був нещасний, лишившись так рано удівцем. Раїса чула часом у серці певну ніжність, якесь матерне почуття до сього знівеченого життя, їй легше було вибачити о. Василеві, ніж кому іншому.

По від'їзді Тасі Раїса умовилась столуватися у старої матушки. Щодня утрьох вони ділили хліб-сіль. Се зближувало їх, немов ріднило. Раїса навіть де в чому впливала на духовного отця. Вона поволі зменшувала звичайну порцію чарок, яку о. Василь заживав при обіді, і врешті о. Василь зовсім залишив пити. Коли він розповідав їй, як він багато міг ви-

пити та скільки часом випивав, серце її сповнялось гордістю, що оце вона змогла своїм впливом викоренити таку застарілу й згубну звичку.

Довгі осінні вечори вони проводили разом за круглим столом попівської їдальні, при світлі тьмяної лампи. Під буркотання старої матушки велись безконечні бесіди про Тасю, згадувалось у найдрібніших подробицях її дитинство, її вигадки, словечка. Вони укладали план її виховання, мріяли про її долю. Атмосфера в їдальні ставала теплішою, ріднішою. Осінній холодний морок, що облягав дім і бив у вікна дрібним дощем, одділяв їх од цілого світу. Вони почували себе на безлюдному острові і через те ще ближчими одне одному.

Часом вони читали довгі і скучні романи без кінцевих карток, витягнені в коморі з покритої пилом завалі. Читала Раїса. О. Василь ходив перехильцем по хаті, заклавши руки в кишені підрясника та схиливши в задумі голову, а по стінах лазила тінь кудлатого ведмедя.

Стара попадя дрімала. Інколи спросоння вона чіплялась до якогось слова, бурчала, стукала ціпком та розходилась так, що Раїса мусила зупинятись. Її вгамовували— і знов точився по хаті рівний голос, брав штурмом хату осінній дощ і лазила по стінах ведмежа тінь.

Та справжніми святними вечорами були ті, коли о. Василь читав написані їм для неділі проповіді. Він присував до себе ближче чадну лампу, закладав за вуха непокірні коси і обертався в деспота. Найменший шум, найменша, хоч би й похвальна, увага старої матушки просто його розлючували. Він читав свій твір, і ясні очі його метали іскри, а вібруючий голос, злегка гугнявий, викидав цілі стоси енергійних слів. З легким рум'янцем на щоках, з глибокою зморшкою поміж брів— о. Василь громив своїх парафіян, як старозавітний пророк. Крадіжка, неслухняність, п'янство, байдужність, вбивство душі і тіла густою хмарою нависали над головами, а на стрічу тій хмарі йшла ще чорніша, ще грізніша хмара страшних обіцянок пекельної кари, і пахла сіркою, і дихала полум'ям. А серед сих чорних хмар, як білий невин-

ний голуб, здіймалась у височінь огрядна постать натхненного проповідника і вбирала в себе зачаровані погляди обох жінок.

—Я їм покажу, я їх допечу!..— страхав о. Василь неприсутніх парафіян.

Правда, все се було гарне і сильне, та деякі місця не вдовольняли Раїсу. Їй здавалося, що одні думки треба було пояснити, розвинути, другі зовсім викинути; до того алегорії не завжди були ясними і консеквентними. О. Василь не допускав жодної критики. Як написав, так написав.

—Ні слова зміни!— розпалювався він.

Однак Раїса стояла на своєму, доводила. Починалась палка суперечка, в якій часом необережне слово з уст о. Василя ображало Раїсу. Кінчалось на тому, що Раїса брала олівець і робила в рукописі вставки та поправки, з якими о. Василеві таки доводилось згоджуватися.

У неділю Раїса раніше бігла до церкви, з нетерплячкою чекала проповіді. Вона уважно помічала, який вплив зробить проповідь на парафіян особливо в тих місцях, що були змодифіковані нею, і їй здавалося, що баби з більшим почуттям сякають носи, а обличчя чоловіків набирають розумнішого виразу.

Проповідь здавалась Раїсі величною, а о. Василь гідним здобутого тріумфу. Проміння тої слави освятали і її, бідну вчительку, бо й вона частиною свого «я» впливала на маси. Се її підносило у власник очач.

Потроху й непомітно Раїса прив'язалась до о. Василя.

Особливо відчувала вона се у ті дні, коли о. Василь їздив до благочинного або на з'їзди попівські і Раїса вечорами лишалась вдома. Вона нудилась, сновигала по своїх чистих хатинках, не знаходила собі місця. Школа видавалась їй тоді сосновою домовиною. Не знаючи, що з собою робити, куди себе подіти, Раїса бігла до старої матушки. Цілий вечір удвох вони розмовляли про високі душевні прикмети о. Василя й про те, яке то нещастя лишитись удівцем у молодому віці.

В дивному настрої верталась вона од матушки і довго не могла заснути. Лежачи на свому вузькому келійному ліжку в слабо освітленій свічкою кімнатці, вона чула в грудях при-

плив теплої хвилі. Мимохить згадувався їй той радісний трепет, з яким приступала вона, дівчинкою, до причастя, або тепла, солодка, до млості приємна молитва віруючого серця! Давно се було...

Вона хотіла б знов пережити ті хвилі, упитися ними. Та чи можливо ж се?

Вона лежала і сподівалась, що воно прийде знов, те чисте, зазанане в дитинстві почуття, і, як весняний дощ, оживить засохле серце. Вона сподівалася і разом з тим боялася сподіватися.

І воно приходило.

З високості, де вився морок і куди Раїса зводила очі, спливала на одиноке серце Божа ласка, і воно розцвіталось, як квітка папороті, пишним, хоч недовговічним цвітом...

Вона засипала з одсвіженим теплим тілом, їй було соромно і хороше, як дитині після довгого і ревного плачу.

Часом після такої ночі Раїса почувала у грудях гостро-гранчасту крицю. Та криця різала її, ранила, доводила до розпуки.

—Не треба ілюзій, не треба омани...— сердилась на себе Раїса.— Годі закривати дійсність... я не дитина. Коли моє життя не вдалося, не можу ж я осолодити його цукерком в розмальованій обгортці... я не хочу себе дурити, не треба мені марних надій, не треба мені нікого й нічого... Так, нікого й нічого...

Вона нікого не хотіла тоді бачити, не ходила обідати, жовкла і худла за один день і сухими гарячими очима різала, як ножем.

Стурбований, що вона не з'являється на обід, о. Василь заходив у школу, і хоч Раїса кричала йому з спальні, що не хоче його бачити, що в неї голова болить, сідав у світличці і доти потішав її, доти розважав, поки вона не заспокоювалась.

І знов-таки вона мусила бути йому вдячною...

Раїса старалася оддячити о. Василеві чим могла, користувалась всякою нагодою. Здоров'я ж о. Василя взяла вона спеціально під свою опіку. Доволі було о. Василеві вискочити без шапки в холодні сніги або у двір, як се він звик завжди робити, уже Раїса мчалась за ним навздогін із шапкою та

з хусткою на шию. Спочатку о. Василь байдужно приймав се піклування, та врешті воно почало йому докучати, особливо коли Раїса робила йому сцени за те, що він не бережеться.

Вона не розуміла, як можна не дбати про здоров'я людини, що має обов'язки не тільки родинні, але й громадські. Він, такий чесний, такий ідейний, з могутнім даром слова, може і повинен впливати, мусить жити для вищих цілей, для добра своїх парафіян. Він має місію.

Вона говорила з селянами про ту місію. Правда, вони притакували їй, та часом дивувались трохи, що слова проповіді і вчинки батюшки не зовсім сходяться якось. Раїса гнівалась, замикалась у собі і почувала відразу до невдячних.

Однак, поминаючи моменти невдоволення, Раїса мала свої приємності. Раніш вона ніколи б не могла повірити, що така проста, звичайна річ, як піст, якій вона не надавала досі жадного значення, може бути джерелом втіхи. Столюючись у матушки, Раїса почала постити. Вона худла і блідла, чуючись трохи ослабленою від посту при великій праці у школі, але та стриманість, та дисципліна, якими вона підіймала дух в утлому тілі, давали насолоду.

Другою втіхою її стала рання служба. Вона схоплювалася з ліжка в темній, вистудженій за ніч хаті, боячись заспати утрєню, й кидала оком на годинник. Було ще рано. У вікно дивилась зимова ніч, зорі тремтіли в морозному повітрі, досвітчане світло в далеких хатах блимало, як вовчі очі. Вона блукала по темних, ледве освічених свічкою хатах, кулилась і тремтіла од дотику холодного повітря, а кроки її гучно лунали в околишній порожняві. В чорній одежі (іншу вона перестала носити), закинutoю на голову темною хустинкою, вона, немов послушниця, бігла до церкви з першим дзвоном. Там при двох-трьох жовтих плямах світла сторож замітав поміст, і піл од ніг людських сідав на грубо помальованих богах, на убогій позолоті.

Вгорі висіла темрява і гучала жалібним акордом розбитих дзвонів.

О. Василь, розгладжуючи ще мокрі од вмивання коси, великими кроками проходив через церкву до вівтаря і нашвид-

ку стискав руку Раїсі. Архангел Гавриїл усувався йому з дороги, і о. Василь зникав у вітварі.

Поволі по церкві то тут, то там займались вогники, мов сходили зорі, на образах виступали сухі і чорні обличчя, од входу чулося чалапання ніг, а по церкві розходилась струмками сива пара з ротів і носів перемерзлого люду.

Вся ся обстановка викликала у Раїси молитовний настрій. Вона ставала за криласом із правого боку перед дерев'яним богомазом середніх віків. За нею сякався на цілу церкву старий дяк і помекував, пробуючи голос.

Служба починалася. Раїса перебирала в голові молитви; деякі з них здавались їй поетичними. Стоячи на колінах, вона виливала їх з повного серця і все дивилась на о. Василя, наче чекала, що він забере ті молитви і однесе до Бога.

Шепчучи слова покори й благання, вона помічала у нього тремтіння червоних уст під темним вусом, ловила полиск сірих очей і була певна, що од високого, аж до лисини, чола б'є тихе світло.

А коли о. Василь у хмарах синього диму здіймав свої пухкі руки до першого проміння ранішнього сонця і волав до Бога м'яким, трохи гугнявим баритоном, душа Раїсіна здійснись на тих згуках у височинь і розпускаласть там разом із димом ладану в золоті недільного сонця.

Раїса перша підходила цілувати хрест. З солодким стисканням серця, з трепетом побожності припадала вона устами не тільки до холодного металу, але й до м'якої руки о. Василя, наче з тим поцілунком переходила в її тіло благодать Божа...

Погідною й тихою верталась Раїса з церкви. Тіло її робилось таким легким, наче вона зразу схудла, спина трохи мліла, віддих ставав вільнішим. Вона сідала у своїй скромній світличці, застеляла стіл скатіркою і заживала проскурку, се пречисте тіло Боже, з таким настроєм, немов святний день далекого дитинства кидав на неї свою тінь.

Праця в школі втомлювала Раїсу, та не вдовольняла. Її більше цікавила зміна в поглядах, нові почуття, напрямки думок— все се було таке нове, несподіване. Не можна сказа-

ти, щоб ся зміна дивувала її,— навпаки, вона не могла зрозуміти, як вона могла жити так довго іншим життям, не пила живущої води з криниці, яку носила у власному серці. Вона просто сама себе обкрадала.

Тепер, дякуючи небесній ласці й допомі о. Василя, перед нею простяглися нові стежки, знайшлась нова пожива для серця. Раїса мала таке почуття, наче під твердою шкаралушкою лялечки у неї виростають барвні крила і набирають сили до льоту.

З покорою називала вона себе ученицею о. Василя. Вона мала потребу раз у раз чути й бачити свого вчителя. Весь вільний час свій Раїса пересиджувала в попівській господі. Вона навіть рахувала день свій з тої хвили, коли могла врешті бути з о. Василем. Решту ж вона охоче викреслювала зі свого життя.

Коло Різдваних свят о. Василь трохи занедужав. Раїса присвятила хорому весь свій час, всі свої сили. Вона з таким запалом виповняла обов'язки милосердної сестри, що навіть докучила о. Василеві.

Раз вона прокинулась серед ночі з ясною і страшною думкою: о. Василь вмирає. Вона могла б присягти, що хтось їй зараз сказав: «Умирає». Вона боялась думати про се— і разом з тим уявляла собі бліде обличчя з заплещеними очима на руці чорної матушки і розхристані, схвильовані передсмертним віддихом груди.

Вона прихапцем накинула на себе одержу і, мов загіпнотизована, вибігла зі школи. Надворі сніг синів та грав вогнями, в морозному повітрі предмети здавались твердішими, гострішими. Навкруги було тихо й пусто. Сніг рипів під Раїсиними ногами (калоші вона забула взути), а вона бігла і уявляла собі світло у вікнах, грюкання дверима, охання і лемент, а на руках у чорної матушки смертельно бліде обличчя і напівмертві уста вимовляють її ім'я...

—Іду...— шепче Раїса, поспішаючи.

Вона біжить щосили, хоч ноги під нею тремтять і вгинаються. Вона не вірить, що добіжить, і посилає наперед свою душу. Вона певна, що варто їй добігти— і станеться чудо, він

оживе і одужає. Вся кров збігається до її серця, і тільки одно воно живе та готове на боротьбу.

Раїса чує, що ноги її не витримають, ось-ось підігнуться. Вона добуває останніх сил... додає ногам жвавості рухами цілого тіла. Та ось врешті блимнуло світло... В одному вікні, в другому... і Раїса грудьми наскочила на хвіртку у високому баркані...

Хвіртка зачинена. Раїса припала лицем до шпари. В широку розколину хвіртки глянув на неї білий і холодний, як з криги, дім з чорними заспаними вікнами. Було тихо. Навіть пси спали.

Раїса обперлась плечем у хвіртку й заплющила очі. Не радість, а втома обняла її. Наче кров, що збіглась до серця, парою взялась у морозному повітрі, в грудях стало пусто і слабо.

Коли Раїса відкрила очі, перед нею в синьому сяйві біліли сніги, блищала в'їжджена дорога, дрімали убогі хати, немов білі гриби на чорних корінцях. Навіть сліди у глибокому снігу бачила вона виразно, значить, се був не сон, а дійсність.

Їй стало соромно.

Схиливши голову, вона тихо попленталась назад.

«Коли б хто не побачив»,— думала вона озираючись. Вона боялась стріти свідків своєї нічної мандрівки.

Скрізь було безлюдно й тихо. Тільки коло церкви сторож так несподівано ляпнув у калатало, що Раїса мало не впала. На другий день Раїса довідалась, що о. Василь спокійно проспав цілу ніч і почуває себе сливе здоровим...

О. Василеві почала докучати безперестанна опіка над його особою. Коли він виходив із хати, його одяга підлягала контролю, на нього намотували стільки хусток, наче він збиравсь за тридев'ять земель, фуфайки ж, сплетеної Раїсою, він не мав права скидати цілу зиму. Кожен кашель, навіть дуже легкий, викликав докори в необережності. Брак апетиту вів за собою усильні припрошування, а великий апетит— благання не об'їдатися. Се дратувало о. Василя.

Се просто якась змова проти нього. Чого їй треба від нього, тій старій панні?

—Ви мені в рот дивитесь, а самі нічого не їсте, скоро з вас мощі будуть...

Грубий тон і роздратування о. Василя ображали Раїсу. Вона покірно зносила його деспотизм, нічого не сказала йому, коли він прогнав Тетяну та найняв на її місце, кого сам схотів, хоч новий сторож вічно стирчав у попівській пекарні і нічого не робив у школі. Вона навіть не протестувала, коли о. Василь вигнав зі школи двох найкращих школярів через якісь свої рахунки з їх батьками. Але та зневага до найкращого її почуття боліла Раїсу.

О. Василь не помічав того. Однак Раїса бачила, що він ухиляється од давніх бесід та суперечок, які так подобались Раїсі.

Вечори вони проводили разом, хоч то вже були не давні вечори.

Після чаю стара матушка примощувалась під грубою, ставила перед собою решето з пір'ям і скубла, злегка дримаючи. Раїса протягувала руку до книжки і несміливо питала:

—Може, почитаємо?

—Е, не хочу, докучило... Що там у тих романах... Не знаю, для кого вони пишуться... Хіба для старих паннів, щоб кров розгрівати.

З сими словами о. Василь кидав скісний погляд на Раїсу і позіхав. Він чалапав по хаті, позіхав, нудився або сідав на канапу... і знов позіхав, з смаком і з кряканням.

Матушка за пір'ям вторувала.

—Ти б пішов спати, а то щелепи роздереш...— радила вона йому.

—А справді, піду... чогось сон наліг на мене,— позіхав о. Василь і йшов спати, неважаючи на те, що було ще рано і що Раїса сиділа в столовій.

Часом він забирався до писання церковних книжок, немов не помічав Раїси.

Інколи ж його просто гедзь нападав— і тоді він ставав нестерпучим: пускав Раїсі шпильки, глузував із її екзальтації, осміював навіть її поверховність, сперечався проти того, що сам раніш обстоював. Стара матушка мусила брати під оборону збентежену й засмучену Раїсу, сварилась на сина і стукала ціпком, щоб перервати неприємну розмову.

З приїздом на Різдво Тасі відносини поправилися, о. Василь знов став милим і веселим, а Раїса почувала себе добре, немов викинула з пам'яті усе неприємне.

Та згода була недовгою. Тася швидко поїхала, і о. Василь занудивсь. Він блукав по хатах млявою ногою, спустивши голову, і не знав, що з собою робити.

Врешті одного вечора підійшов до шафи, вийняв пляшку з горілкою і налив собі чарку. Раїса видивилась на нього великими переляканими очима. О. Василь походив, походив і знов налив чарку. Раїса з жахом дивилась на нього. Та коли він згодом налив третю чарку, вона раптом знялась, мовчки попрощалась з о. Василем і вийшла з хати.

Не роздягаючись, не світючи світла, Раїса впала на канапку у своїй світличці. Вона лежала така тиха, пригноблена, розтоптана і розуміла лиш одно, що вона одинока. Одиноке, самотнє, занедбане всіма серце сходило кров'ю у темній сосновій домовині.

Надворі вив пес. Уперто, жалібно тяглася нота скарги у темряві. Отак вона могла б вити, коли б мала силу. Та нащо вити! Вона буде лежати тут без руху, без надії, аж поки ся пільма не зміниться у вічну. Як жива квітка поміж картками книжки. Вона не хоче чути того чикання дзигарів, виття собаки, не треба тих усіх звуків, що нагадують життя, хай буде тиша і невтишний, щемлячий біль одинокого, безнадійного серця. Хай воно сходить кров'ю...

Як довго лежала отак Раїса, вона не знала. Вона пам'ятає тільки, що раптом почула на своєму серці чийось теплу, м'яку руку. Вона розплющила очі. Над нею, схилившись, стояв Христос, а на чорному ліфі, там, де було у неї серце, лежала його біла і м'яка рука. Раїсі стало соромно і страшно. Вона скрикнула і зірвалась з місця. Привид щез. Тремтячою рукою засвітила вона свічку і обтерла піт з чола. Вона не могла з певністю сказати, чи то був сон, чи привид, вона тільки й досі чула на серці дотик теплої чужої руки.

З того часу Раїса скорилась. Вона з покорою приймала грубість о. Василя, його усмішки, нехтування, а о. Василь, не-

мов упивався силою влади над старою панною і все частіше виявляв їй погорду. Єдиною обороною в Раїсі стала покора. Чим більше о. Василь одпихав її від себе, тим з більшою саможертвою вона присвячувала йому свій час, свої сили. Вона залюбки оддала б йому останню краплю крові свого серця. Коли б він одтрутив її, як ледачу собаку ногою, вона б з любов'ю й покорою припала б устами до тої ноги. Покора дивилась з її великих очей, світилась у жовтому, висохлому тілі.

Вона черпала сили у тій покорі, знаходила в ній терпку насолоду, високу поезію. Грубі вибрики о. Василя Раїса приймала за об'яв енергії та непохитної волі, а його неухажне, нерівне і часом згідне поводження з нею поясняла собі тим, що о. Василь живе вищими інтересами і йому трудно звертати увагу на дрібниці.

І вона залюбки приносила в дар незвичайній людині своє серце і свою покору, як її навчив той, що лишив на її серці теплий слід руки. То був Христос, напевне, Христос. І вона чула, що любить його. Вона йому молилась. В тиші й самотині вела з ним солодкі бесіди. І він розумів її.

Тим часом Раїса танула.

Разом з весняними водами спливало й її здоров'я.

—Ви б порадились у лікаря, полічили б ся,— говорив о. Василь, зупиняючи погляд на її восковому лиці.

Вона нічого не одповідала і тільки дивилась на нього прозорими, смутними очима.

Весна здалась Раїсі на те, щоб щослужби Божої ставити у вітварі свіжі букети. То була її офіра. Вона вставала удосвіта і зеленими, росяними ранками блукала по луках, збираючи квітку до квітки.

—Чи ви не закохались часом, що ходите по досвітках на rendez-vous¹ аж за село?— жартував о. Василь, дізнавшись про ті ранішні екскурсії.

Після служби один із букетів Раїса брала собі. Їй здавалося, що він змінюється. Запах і барва квіток ставали сильнішими, свіжішими, наче ласка Божа, що сходила під час відправи на

¹ Побачення (франц.).

вітар, радісно розтуляла їх віночки. Раїса притискала букет до уст і серця і ставила у себе в спальні на столику.

Там, у сій монастирській келії з білосніжним дівочим ложем і чорною одежею на стіні, під чистим рядном, вона спорудила собі щось на взір віттаря, завітчаного запашним зіллям, свіжими й сухими квітками. На видному місці стояла рядом із букетом велика фотографія о. Василя.

Раїсі мало було церковної відправи; вона ставала ще на коліна перед своїм віттарем із очима, втупленими в портрет о. Василя, думала про Христа й посилала йому молитви свого серця. Йому, одному йому, одкривала вона серце. Вона скаржилась йому на своє життя, безбарвне, бліде, невдовольняюче. Навкруги її пуста, німа, без радощів, холодна. Вона не хоче такого життя, воно не потрібне їй... Нащо ж ти, Боже, вклав у нього вогонь, коли той вогонь лиш у попіл обертає її серце!.. Ти сам бачиш, як вона страждає, візьми її до себе, дай їй щастя, якого вона не зазнала на землі, якого прагне, мов пити в гарячці. До ніг твоїх, пробитих на хресті, вона складає своє одиноке серце і всю силу його кохання. Ти добрий, ти гарний, вона буде тобі вірно служити, буде твоєю покірною невільницею. Потіш її. Освіжи її смажні уста. Положи на її серце свою руку, утиш бунтівливий трепет його, як ти се зробив раз... Боже!.. Ісусе!..

Затуманена запахом квіток, сп'яніла скаргами з дна серця, вона здіймала руки до неба, завмирала в благаючій позі і з вірою в чудо прикликала до себе потіху.

Потіха приходила звідти.

Тиха, лагідна постать Христа спускалась до неї. Сірі очі його променіли тихим полум'ям і пестили ласкою. Він брав її на руки, таку бідну, таку маленьку, як пір'їнку, підіймав її,— вона чула, що одривається од землі,— і клав собі на груди.

Невимовна розкіш сповняла її тіло од того дотику, в солодкій млості вона тратила тям, а спопеліле серце знов наливалось гарячою кров'ю, палало небесною радістю... Невпинні сльози змивали її обличчя.

—Ти розумієш,— вела далі своє оповідання Раїса близькій приятельці і шкільній подрузі, що несподівано заїхала до неї,— ти розумієш— се людина незвичайна, не простий сільський піп... Коли б ти знала його високі думки, благородне серце, його ідейність, чистоту душевну... ти б була зачарована їм... Він гарний... Його сірі очі променіють тихим світлом, на блідому виду й високому чолі спокій і погода... Волосся трохи рудаве, але се не псує їх, навпаки, уста при них здаються свіжішими... Голос музикальний... Ти його побачиш, ти мусиш побачити... його, може, не всі люблять, бо він має енергію і непохитну волю... Сій людині не тут місце, не на селі... Тут він пропадає... І от уяви собі моє горе— він збирається до о. Івана на храм...

—Яке ж тобі тут горе? Хай їде...

—Ти не розумієш, ти не хочеш розуміти... Він не повинен туди їхати... Там не місце йому... там буде лише п'янство, карти, гульня... Він мусить бути сильним, він мусить бути вищим... Він кинув пити... Я його так прохала, так благала, щоб не їхав... Невже я... Невже він...

Раїса сиділа мовчки, а рясні сльози тихо котились по її виду, такому жалібному, нещасному, з виразом питання й муки. Пальці хруснули од внутрішнього болю, а затуманені сльозами очі дивилися кудись у простір...

—Ти не розумієш,— почала вона знов, звертаючи мокре лице до приятельки, але та перепинила:

—Ні, я дуже добре розумію: ти його кохаєш.

—Що ти сказала?

—Я кажу, що ти його...— і не скінчила.

Раїса раптом одхитнулась од приятельки і тихо скрикнула, як ранений птах.

Перед нею мигнула блискавка, а під ногами запалась земля. Глибока, морочлива, чорна безодня. Раїса потиху спускалась туди, і з очей її поволі щезала рожева од заходу, закутана в зелень кленів церква.

Чернігів, вересень 1901

ЦВІТ ЯБЛУНІ

Етюд

Я щільно причинив двері од свого кабінету. Я не можу... я рішуче не можу чути того здушеного, з присвистом віддиху, що, здається, сповняв собою весь дім. Там, у жінчиній спальні, вмирає моя дитина. Я ходжу по своєму кабінету, ходжу вже третю безсонну ніч, чуткий, як настроєна арфа, що гучить струнами од кожного руху повітря. Моя лампа під широким картоновим абажуром ділить хату на два поверхи— вгорі темний, похмурий, важкий, під ним— залитий світлом, із ясними блисками і з сіткою тіней. Послана на кушетці й неторкана постіль особливо ріже око. За чорними вікнами лежить світ, затоплений ніччю, а моя хата здається мені каютою корабля, що пливе десь у невідомому чорному морі разом зо мною, з моєю тугою і з моїм жахом. Мені дивно, що я усе помічаю, хоч горе забрало мене цілком, полонило. Я навіть, проходячи повз стіл, поправив фотографію. О! Тепер симетрично!.. А свист не вгаває. Я його чую й крізь зачинені двері. Я не піду до спальні. Чого? Я й так бачу все, бачу свою дівчинку, її голі ручки на рядні; бачу, як ходять під рядном її груди, як вона розтулює спечені губи й ловить повітря. Оте мале, звичайно таке дике, тепер обіймає пухкими рученятами шию лікаря й само одкриває рота. Таке покірливе тепер, котенятко... Се мені крає серце. Коли б швидше кінець!..

Я прислухаюсь. Найменший шелест або стук— і моє серце падає і завмирає. Мені здається, що зараз станеться щось незвичайне: проникне крізь вікно якась істота з великими

чорними крилами, просунеться по хаті тінь або хтось раптом скрикне— й обірветься життя. Я прислухаюсь. Ні, дім не спить. У ньому живе щось велике, невідоме. Я чую, як вона дихає, зітхає, як неспокійно калатає його серце і б'ється живчик. Я знаю— то тривога. Вона держить у своїх обіймах навіть хатне повітря, й так хочеться вибитись з-під її гніту, вийти з дому і скинути її з себе!..

А я ходжу. Рівним, розміреним кроком, через усю хату, з кутка в куток. З кутка в куток. Я не чую своїх ніг, не керую ними, вони носять мене самі, мов заведений механізм, і тільки голова моя, мов павук павутиння, снує мереживо думок. У вікна дивиться ніч, без кінця довгі, глибокі, чорні простори. Десь далеко стукає калатало нічного сторожа. Скільки віків будить воно нічну тишу своїм дерев'яним язиком, скільки людей, поколінь пережило... Воно завжди викликає у мене настрої, почуття зв'язку з далеким минулим, із життям моїх пращурів. Щось є просте й миле у тій промові калатала, якою воно серед тиші й безлюддя обіцяє боронити спокій твого сну... Чому б мені не взяти такої ночі до того епізоду розпочатого мною роману, де Христина, покинувши свого чоловіка, опинилась раптом із великого міста у глухому містечку? Їй не спиться. Вона відчиняє вікно своєї хати... Ціле море дерев у цвіту... м'якими чорними хвилями котиться навкруги... Спить містечко, як купа чорних скель... Ні згуку, ні блиску під хмарним небом. Тільки запахи душать груди та тріпочеться оддалє глухе калатало, немов перебої серця незримого велетня... Яке се нове для Христини, невидане... Вона відчуває...

Я стрепенувсь. Боже. Що зо мною? Чи я забув, що у мене вмирає дитина? Я приклав ухо до дверей. Свистить? Свистить... Як їй трудно дихати, як вона мучиться, бідна пташка... Мені самому сперло віддих у грудях од того свисту, і я починаю глибоко втягати повітря, дихати за неї, наче їй від того легше буде... Х-ху!

Однак мене морозить... Щось од спини розлазиться холодними мурашками по всьому тілу, і щелепи трясуться... Я не спав три ночі... мене гризе горе, я втрачаю єдину й ко-

хану дитину... І мені так жалко стає себе, я такий скривджений, такий бідний, одинокий, я весь кулюся, лице моє жалібно кривиться, і в очах крутиться гірка сльоза...

Що то? Щось грюкнуло дверима й полопотіло босими ногами... Кінець?

Я завмер на місці, й серце моє стало. Щось переливається, і дзвенить відро залізною дужкою. То Катерина внесла щось у хату. Я бачу сю стурбовану й заспану жінку; вона покірливо товчється по ночах, вона теж любить нашу Оленку. Добра душа!..

І знов усе тихо, коли б не той свист здушеного горла, не те сичання чигаючої смерті... Куди мені втекти од того свисту, де мені подітися? Я не маю вже сили слухати його... А тим часом я цілком певний, що я не вийду з сеї хати, бо я не можу не слухати його. Він мене приковує. Поки я чую його, я знаю, що моя дитина ще жива. І я ходжу і мучусь, і в мене всі жилки болять од того свисту...

Вже пізно. Лампа починає чадіти й гаснути. Я чую, що тріщить гніт, і бачу, як блимає світло— то підіймається, то падає, мов груди моєї дитини. Я з жахом вдивляюся у сю боротьбу світла з життям, і мені здається, що в той мент, як воно погасне, одлетить душа моєї Оленки.

Страх який я став забобонний! Я засвічую свічку і раптом, набравшись зваги, гашу лампу. В хаті стає темніше, пропали блиски й різні тіні, на всьому ліг сірий сумний колорит. Сумно стало в моїй хаті. Я волочу втомлені ноги поміж сірими меблями, а за мною тихо волочиться моя згорблена тінь. Голова снує думки. Про що я думаю? Я думаю про щось чуже, сторонне, неважне, а проте тямлю, що я не забув свого горя. Якись голоси говорять у мені. «Чи не хочете оселедця?» Що? Якого оселедця? Я не задумуюсь над тим. Хтось чужий поспитав, і так воно лишилося. «Гідрохінон..., гідрохінон... гідрохінон...» Чогось се слово мені вподобалося, і я повторяю його з кождим кроком і боюсь пропустити в йому якийсь склад. Воно якусь дивну полегкість робить моїм гарячим очам; вони спочивають, солодко спочивають, і перед ними

починають простягатися довгі зелені луки з такою свіжою травою... Не чую свисту, затихло калатало...

Годинник у столовій пробив другу. Голосно, різко. Сі два дзвінки впали мені на голову, як грім із неба, як ніж гільйотини. Вони мене мало не забили.

Коли ви в горі, коли ви щохвилини сподіваєтесь якогось лиха і душа ваша напружена, мов струна на струменті, раджу вам зупинити годинники. Якщо ви стежите за ними, вони без кінця продовжують ваші муки. Коли ж забуваєте за них, вони нагадують про себе, як цегла, що падає на голову. Вони байдуже рахують ваші терпіння й довгими стрілами-пальцями наближають хвилину катастрофи.

З-перед очей моїх пропали зелені луки, і я знов почув далеке калатало...

Вікно сіріє. В хаті все так само, як і досі було: так само нагинається од руху повітря жовте полум'я свічки, так само хилитаються тіні й висить морок, а проте є щось нове. Певно, сіре вікно.

Я роблюсь занадто чутким, мої очі помічають те, чого раніш не бачили. Я бачу навіть себе, як я ходжу з кутка в куток поміж не потрібними мені й наче не моїми меблями; бачу своє серце, в якому немає найменшого горя. Що ж, смерть— то й смерть, життя— то й життя!..

Двері од кабінету рипнули, і в хату тихо входить лікар. Хороший, давній друже! Він тільки що зі спальні, од моєї дитини. Він стискає мені руку й дивиться в очі. І я розумію його: «Нема рятунку?»— «Нема»,— кажуть його чесні очі. Він непотрібний і одходить, а на порозі стоїть жінка і повним благанням й надії поглядом проводить його через усю хату, наче він несе з собою життя нашої Оленки.

Потому вона переводить очі на мене. Гарячі й темні од нічниць і тривоги, блискучі од сліз і гарні. Її чорне волосся, зав'язане грубим жмутом, таке м'яке і тепле. Все се я бачу. Я все се бачу. Я бачу її миле заплакане обличчя, її голу ший і злегка розхристані груди, звідки йде запашне тепло молодого тіла, і в той мент, коли вона лежить у мене на грудях і

тихо ридає, я обіймаю її не тільки як друга, а як привабливу жінку, і наче крізь сон тямлю, що в голові моїй лишається невисловлена думка: «Не плач. Не все пропало. Ще у нас будуть...» А, підлість!.. як може родитись така потіха під свист здушеного смертю горла? Оленка вмирає... Ні, се не може бути... Се дико... се безглуздо... Хто її забирає? Кому потрібне її життя?.. Хто може виточити кров мого серця, коли я ще живий... Мою Оленку, мою радість, мою дитину єдину... Ні, не може того бути... не може бути... А, се безглуздо врешті, кажу я!..

Моя жінка, сполохана стогоном із спальні, метнулась туди, а я кидаюсь по хаті, як зранений звір, і в непогамованій злобі розпихаю меблі, й хочу все знищити. «Се підло, се безглуздо», — кричить у мені щось, і зуби скриплять од скритого в серці болю. «Сто чортів! Се насильство!» — бунтує моя істота. «Се закон природи», — говорить щось іззаду виразно, але я не слухаю і бігаю по хаті. З моїх уст готові зірватися грубі слова лайки, і я говорю їх, говорю уголос і сам лякаюсь свого голосу. Щелепи мені зводить, холодний піт вмиває чоло... Я падаю в крісло, закриваю очі долонею... А-а!

Я сиджу так довго.

Чи то мені здається, чи справді свист тихшає? Що ж воно — кінець? Але жінка мовчить, не чутно плачу. А може, їй легше? Може, їй легше, моїй дитині? Може, все минеться, вона засне і завтра її очка будуть сміятися до тата?

Хіба ж се неможливо? Хіба ж я сам, як був дитиною, не вмирав уже, навіть лікарі од мене одмовились, а проте... Господи! Єсть же якась сила, яку можна вблагати!

Свистить? Ні, справді, наче легше їй дихати... Коли б тільки заснула. Коли б заснула... То я, мабуть, помилився при прощанні з лікарем. Він не міг би дивитись так сміливо мені в очі...

Раптом дикий крик, крик матері, викидає мене з крісла.

Ноги мої мліють, але я біжу... Я мчусь наосліп, все перекидаю, б'юсь руками об двері й наскакую на жінку, що в істеричному нападі ламає руки... Я все розумію... Аж ось кінець.

Ну, з тою мені вже нічого робити, треба заспокоїти жінку. Я її обіймаю, втишую, говорю якісь слова, яким сам не вірю, і цілую холодні, мокрі од сліз руки. За поміччю Катерини, лаврових крапель, поцілунків і холодної води мені вдається врешті очутити жінку й вивести її зі спальні. Вона вже не кричить, вона гірко, нерозважно плаче. Хай виплачеться, бідна.

А я біжу у спальню. Чого? Хіба я знаю? Щось тягне мене. Я стаю на порозі й дивлюся. Я чую, що мої лица присохли до вилиць, очі сухі і не змигнуть, наче хто вставив їх у рогову оправу. Я бачу все незвичайно виразно, як у гарячці.

Посеред хати, на великому подвійному ліжку, на білих ряднах, лежить моє кришенятко, уже посиніле. Ще дихає. Слабий свист влітає крізь спечені уста і дрібні зубки. Я бачу скляний уже погляд напівзакритих очей, а мої очі, мій мозок жадібно ловлять усі деталі страшного моменту... і все записують... І те велике ліжко з маленьким тілом, і несміливе світло раннього ранку, що обняло сіру ще хату... і забуту на столі, незгашену свічку, що крізь зелену умбрельку кидає мертві тони на вид дитини... і порозливану долі воду, і блиск свічки на пляшці з лікарством... Щоб не забути... щоб нічого не забути..., ні тих ребер, що з останнім диханням то піднімають, то опускають рядно... Ні тих, мертвих уже, золотих кучерів, розсипаних по подушці, ані теплого запаху холодіючого тіла, що наповняє хату... Все воно здасться мені... колись... як матеріал... я се чую, я розумію, хтось мені говорить про се, хтось другий, що сидить у мені... Я знаю, що то він дивиться моїми очима, що то він ненажерливою пам'яттю письменника всичує в себе всю сю картину смерті на світанні життя... Ох, як мені гидко, як мені страшно, як ся свідомість раниць моє батьківське серце... Я не витримаю більше... Геть, геть із дому якомога швидше...

Цвітуть яблуні. Сонце вже встало і золотить повітря. Так тепло, так радісно. Птахи щебечуть під блакитним небом. Я машинально зриваю цвіт яблуні і прикладаю холодну од роси квітку до лица. Рожеві платочки од грубого дотику

руки обсипаються і тихо падають додолю. Хіба не так сталося з життям моєї дитини?

А проте природа радіє.

І чого не змогла зробити картина горя, те викликала радість природи. Я плачу. Сльози полегкості капають услід за платочками, а я з жалем дивлюсь на не потрібну мені зелену чашечку, що лишилась у руках...

Я не можу вернутись до хати і лишаюсь у саду. Ну, що ж— сталося. Факт. Може, їй ліпше тепер. Хіба я знаю?

Факт!.. А як трудно повірити мені сьому фактові, погодитися з ним. Ще недавно, усього шість— ні, п'ять день, як вона бігала тут, у саду, і я чув лопотіння її босих ноженят. Чи ви завважили, яка то радість слухати лопотіння босих маленьких ніжок? Ще недавно— просто, здається, вчора було— стояли ми з нею під нашою любимою вишнею. Вишня була вся в цвіту, як букет. Ми держались за руки, підняли догори голови і слухали, як грають у цвіту бджоли. Крізь білий цвіт виднілось сине небо, а на траві гралось весняне сонце.

А от тепер...

Вона була така втішна, ми з жінкою часто сміялись із її вигадок.

Коли я чесався щіткою, вона називала те «тато замітає голову», мої комірчики прозвала обручами, не вимовляла літери «р», а замість «стидно» казала «стиндо».

Хіба я можу забути, як вона, роздягшись на ніч, приходила до мене сказати на добраніч, у коротенькій сорочечці, вся тепла й рожева, з голими рученятами і з пухкими ніжками. Одною рукою вона притискала до грудей свою одержу, а другу закидала мені на шию й підставляла для поцілунку розпалену грою щічку.

Я не забуду щастя дотику до її шовкових кучерів, не забуду її душі, що дивилась крізь сині очі,— моєї душі, тільки далеко кращої, чистішої, невинної.

Яка-то вона тепер, моя маленька донечка? Ні, треба не думати, їй нема. Нема. Де її поклали? Яка вона тепер? Я цікавлюся, я нариваю цілі пучки цвіту яблуні, повні руки, і несу в хату.

Я не знаю, де знайду свою дитину, де її поклали,— і в першій хаті, в яку вступаю, в гостиній, натикаюсь на стіл, а на ньому...

То ти тут лежиш, моя маленька! Якою ж ти великою стала, як ти виросла зразу, наче тобі не три роки, а цілих шість...

Я обкладаю її цвітом яблуні зі всіх боків, засипаючи тими квітками, такими ніжними, такими чистими, як моя дитина.

Потому дивлюся на неї.

Вона лежить, простягнувши голі ручки, витягнена й ненатуральна, як воскова лялька. На ній коротенька біла суkenочка, і жовті нові капчики з помпонами, що я недавно купив їй. Вона так тішилася ними.

В її головах горить світло. Се чудне, неприродне, бліде, мов мертве, світло серед білого дня. Тремтячим блиском воно цілує мертві щічки.

Я дивлюсь на се воскове тіло, і дивний настрій обхоплює мене. Я почуваю, що воно мені чуже, що воно не має жодного зв'язку з моїм живим організмом, в якому тече тепла кров, що я кохаю не те, що я сумую не за ним, а за чимсь іншим, живим, що лишилось у моїй пам'яті, відбилось там золотим промінням.

А моя пам'ять, той нерозлучний секретар мій, вже записує і сю безвладність тіла серед цвіту яблуні, і гру світла на посинілих лицях, і мій дивний настрій...

Я знаю, нащо ти записуєш усе те, моя мучителько! Воно здасться тобі... колись... як матеріал...

Моя мила донечко, ти не гніваєшся на мене?

Чернігів, 1902

INTERMEZZO

Присвячую Кононівським полям

Дійові особи:

Моя утома.
Ниви у червні.
Сонце.
Три білих вівчарки.
Зозуля.
Жайворонки.
Залізна рука города.
Людське горе.

Лишилось тільки ще спакуватись... Се було одно з тих незчисленних «треба», які мене так утомили і не давали спати. Дарма, чи те «треба» мале, чи велике,— вагу те має, що кожен раз воно вимагає уваги, що не я їм, а воно мною уже керує. Фактично стаєш невідьником сього многоголового звіра. Хоч на час увільнитись від нього, забути, спочити. Я утомився.

Бо життя безупинно і невблаганно іде на мене, як хвиля на берег. Не тільки власне, а і чуже. А врешті— хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається? Я чую, як чуже існування входить в моє, мов повітря крізь вікна і двері, як води притоків у річку. Я не можу розминутись з людиною. Я не можу бути самотнім. Признаюсь— заздрю планетам: вони мають свої орбіти, і ніщо не стає їм на їхній дорозі. Тоді як на своїй я скрізь і завжди стрічаю людину.

Так, ти стаєш мені на дорозі і уважаєш, що маєш на мене право. Ти скрізь. Се ти одягла землю в камінь й залізо, се ти

через вікна будинків— тисячі чорних ротів— вічно дихаєш смородом. Ти бичуєш святу тишу землі скреготом фабрик, громом коліс, брудниш повітря пилом та димом, ревеш від болю, з радості, злості. Як звірина. Скрізь я стрічаю твій погляд; твої очі, цікаві, жадні, влазять у мене, і сама ти, в твоїй розмаїтості кольорів й форм, застрягаєш в моїй зиниці. Я не можу розминутись з тобою... я не можу бути самотнім... Ти не тільки йдеш поруч зо мною, ти влазиш всередину в мене. Ти кидаєш у моє серце, як до власного сховку, свої страждання і свої болі, розбиті надії і свою розпач. Свою жорстокість і звірячі інстинкти. Весь жах, весь бруд свого існування. Яке тобі діло, що ти мене мучиш? Ти хочеш бути моїм паном, хочеш взяти мене... мої руки, мій розум, мою волю і моє серце... Ти хочеш виссать мене, всю мою кров, як той вампір. І ти се робиш. Я живу не так, як хочу, а як ти мені кажеш в твоїх незліченних «треба», у безконечних «мусиш».

Я утомився.

Мене втомили люди. Мені докучило бути заїздом, де вічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і сміються. Повідчиняти вікна! Провітрить оселю! Викинуть разом із сміттям і тих, що сміять. Нехай увійдуть у хату чистота й спокій.

Хто дасть мені втіху бути самотнім? Смерть?

Сон?

Як я чекав їх часом!

А коли приходив той прекрасний брат смерті і брав мене до себе— люди і там чигали на мене. Вони сплітали своє існування з моїм в химерну сітку, намагались налити мої вуха та моє серце тим, чим самі були повні... Слухай-но, слухай! Ти й тут несеш до мене свої страждання? Своє мерзенство? Моє серце не може більше вмістити. Воно повне ущерть. Дай мені спокій...

Так було по ночах.

А вдень я здригався, коли чув за собою тінь від людини, і з огидою слухав ревучі потоки людського життя, що мчали назустріч, як дикі коні, з усіх городських вулиць.

* * *

Поїзд летів, повний людського гаму. Здавалось, город витягує в поле свою залізну руку за мною і не пускає. Мене драгувала непевність, що тремтіла в мені: чи розтулить рука свої залізні пальці, чи пустить мене? Невже я вирвусь від сього зойку та увійду у безлюдні зелені простори? Вони замкнуться за мною, і надаремне клацати буде кістками залізна рука? І буде навколо і в мені тиша?

А коли все отее сталось, так просто і непомітно, я не почув тиші: її глушили чужі голоси, дрібні, непотрібні слова, як тріски і солома на весняних потоках...

...Одна знайома дама п'ятнадцять літ слабувала на серце... трах-таррах-тах... трах-таррах; тах... Дивізія наша стояла тоді... трах-таррах-тах... Ви куди ідете?.. Прошу білети... трах-таррах-тах... трах-таррах-тах...

Якийсь зелений хаос крутився круг мене і хапав бричку за всі колеса, а неба тут було так багато, що очі тонули в нім, як в морі, та шукали, за що б зачепитись. І були безпомічні.

Врешті ми вдома. Білі стіни будинку вертають мені приємність. Як тільки бричка вкотилась на широкий зелений двір— закувала зозуля. Тоді я раптом почув велику тишу. Вона виповняла весь двір, таїлась в деревах, залягла по глибоких блакитних просторах. Так було тихо, що мені соромно стало калатання власного серця.

* * *

Десять чорних кімнат, налитих п'тьмою по самі вінця. Вони облягають мою кімнату. Я зачиняю двері, наче боюся, що світло лампи витече все крізь шпари. От я і сам. Навкруги ні душі. Тихо й безлюдно, а однак я щось там чую, поза своєю стіною. Воно мені заважає. Що там?

Я чую твердість і форму затоплених на дні чорної п'тьми меблів і скрип помосту під їх вагою. Ну що ж, стійте собі на місці, спочивайте спокійно. Я не хочу про вас думати. Я краще ляжу. Погашу лампу і сам потону у чорній п'тьмі. Може, і я обернусь тоді у бездушний предмет, який нічого не почуву.

ває, в «ніщо». Так добре було б стати «нічим»— безгласним, непорушним спокоєм. Однак там, за моєю стіною, щось є. Я знаю, що коли б отак увійти в темні кімнати і чиркнуть сірником, як все скочило б раптом на своє місце— стільці, канапи, вікна і навіть карнизи. Хто знає, може б, око мое встигло зловити образ людей, блідих, невиразних, як з гобеленів, всіх тих, що лишили свої обличчя в дзеркалах, свої голоси по шпарах і закамарках, форми— в м'яких волосяних матрацах меблів, а тіні— по стінах. Хто знає, що робиться там, де людина не може бачити...

Ну от! Які дурниці. Ти хотів тиші й безлюддя— і тепер маєш. Хитаєш головою! Не віриш в безлюддя?

Хіба я що знаю? Хіба я знаю... Хіба я можу впевненим бути, що не відхиляться двері... отак трошки, з легким скрипінням, і з невідомої темряви, такої глибокої та безконечної, не почнуть виходити люди... всі ті, що складали у моє серце, як до власного сховку, свої надії, гнів і страждання або криваву жорстокість звіра. Всі ті, що я не можу розминутись із ними, що мене утомили... Що ж дивного в тім, коли вони ще раз прийдуть... От я їх вже бачу. Ба, ба! Як вас багато... Се ви, що з вас витекла кров в маленьку дірку від солдатської кульки, а се ви... сухі препарати; вас завивали у білі мішки, гойдали на мотузках в повітрі, а потому складали в погано прикриті ями, звідки вас вигрібали собаки... Ви дивитесь на мене з докором— і ваша правда. Знаєте, я раз читав, як вас повішали цілих дванадцять... Цілих дванадцять... і позіхнув. А другий раз звістку про ряд білих мішків заїв стиглою сливою. Так взяв, знаєте, в пальці чудову сочисту сливу... і почув в роті приємний солодкий смак... Ви бачите, я навіть не червонію, лице моє біле, як і у вас, бо жах висмоктав з мене всю кров. Я не маю вже краплі гарячої крові й для тих живих мертвяків, серед яких ви йдете, як кривава мара. Проходьте! Я утомився.

А люди йдуть. За одним другий і третій, і так без кінця. Вороги й друзі, близькі й сторонні— і всі кричать у мої вуха криком свого життя або своєї смерті, і всі лишують на душі

моїй сліди своїх підшов. Затулю вуха, замкну свою душу і буду кричати: тут вхід не вільний!

...Розплющую очі і раптом бачу у вікнах глибоке небо і віти берези. Кує зозуля. Б'є молоточком у кришталевий великий дзвін— ку-ку! ку-ку!— і сіє тишу по травах. Уявляється раптом зелений двір— він вже поглинув мою кімнату,— я зскакую з ліжка і гукаю в вікно до зозулі: «Ку-ку... ку-ку... Добридень!...»

Ах, як всього багато: неба, сонця, веселої зелені. Біжу на подвір'я. А там бряжчать залізні цепи і люто гвалтують собаки. Великі білі вівчарки, наче ведмеді, скачуть на задніх лапах, і скаче на них довга кудлата вовна. Підходжу ближче. Ну, чого ти, собако... як тебе звать? Ну, годі, Оверко... Не чує, не бачить. Скачуть червоні очі, скаче широкий лоб і білі хутряні ногавиці. Рветься й не може вискочить зовсім зубата лють з глибокої пащі і лиш підкида копицею вовни. Ну, чого ж ти, Оверко? Чого горять твої червоні очі і стоплюють у вогні разом страх і зневажність? Я не ворог тобі і тебе не боюсь. Ти можеш, найбільше, видерти шматок мого тіла або вточити крові з моєї литки... Ах, яка се дрібниця! Яка се дрібниця, коли б ти знав. Ну, цить же, собако, цить. Правда, я розумію, ланцюг... Може, ти більше на нього сердитий, аніж на мене... То через нього твої передні лапи мусять хапати повітря, то він душить за горло і вганяє назад у нього твою вогняну злість. Почекай трошки. Зараз будеш на волі. Що-то тоді ти мені зробиш? Ну, стій же спокійно, не шамочись, поки скинуть з тебе ланцюг... а тепер гайда. Куди ж ти, куди? Ха-ха! От дурна псина. Очі заплющила, голову вбік, взяла разом ногами— і без пам'яті мчить наосліп. Рве пазурами траву, відкидає від себе, і летять навздогін за нею збиті на задку кудли. Ну, а я ж— як? Забула?

Тепер у кружка... у кружка... ще раз... отак. У, благородна псина,— тобі воля дорожча, ніж задоволена злість.

Тим часом мені рекомендують Паву, поважну матрону, і її другого сина. Се страшний Трепов. Тоді як Оверко чистий сангвінік і на все накидається осліп, наче перед червоними очима вічно висить у нього рожевий туман,— Трепов солідний,

розважний. Він зовсім солідно, обдумано наче, перекусить вам горло, і в його сильних ногах, що стануть на ваші груди, буде багато самоповаги. Навіть коли він спокійно лежить і вичісує бліх з рожевого живота, пильнують підрізані вуха, дума широкий лоб і так солідне звисає мокрий язик з ікластої пащі.

* * *

Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини, налітої зеленим хлібом. Безконечні стежки, скриті, інтимні, наче для самих близьких, водять мене по нивах, а ниви котять та й котять зелені хвилі і хлюпають ними аж в край неба. Я тепер маю окремий світ, він наче перлова скойка: стулились краями дві половини— одна зелена, друга блакитна— й замкнули у собі сонце, немов перлину. А я там ходжу і шукаю спокою. Йду. Невідступно за мною летить хмарка дрібненьких мушок. Можу подумати, що я планета, яка посувається разом із сателітами. Бачу, як синє небо надвоє розтягли чорні дихаючі крила ворони. І від того— синіше небо; чорніші крила.

На небі сонце— серед нив я. Більше нікого. Йду. Гладжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. Вітер набива мені вуха шматками згуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволоті вівса. Йду далі— киплять. Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен й поплисти. А там ячмінь хилиться й тче... тче з тонких вусів зелений серпанок. Йду далі. Все тче. Хвилює серпанок. Стежки зміяються глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить нога. Волошки дивляться в небо. Вони хотіли бути як небо і стали як небо. Тепер пішла пшениця. Твердий безостий колос б'є по руках, а стебло лізе під ноги. Йду далі— усе пшениця й пшениця. Коли ж сьому край буде? Біжить за вітром, немов табун лисиць, й блищать на сонці хвилясті хребти. А я все йду, самотній на землі, як сонце на небі, і так мені добре, що не паде між нами тінь когось третього. Прибій колосистого моря йде через мене кудись у безвість.

Врешті стаю. Мене спинає біла піна гречок, запашна, легка, наче збита крилами бджіл. Просто під ноги лягла співуча арфа й гуде на всі струни. Стою і слухаю.

Повні вуха маю того дивного гомону поля, того шелесту шовку, того безупинного, як текуча вода, пересипання зерна. І повні очі сяйва сонця, бо кожна стеблина бере від нього й назад вертає відбитий від себе блиск.

Раптом все гасне, вмирає. Здрагаюсь. Що таке? Звідки? Тінь? Невже хтось третій? Ні, тільки хмарка. Одна хвилинка темного горя— і вмить усміхнулось направо, усміхнулось наліво— і золоте поле махнуло крилами аж до країв синього неба. Наче хотіло злетіти. Тоді тільки передо мною встала його безмежність, тепла, жива, непереможна міць. Вівса, пшениці, ячмені— все се зіллялось в одну могутню хвилю; вона все топить, все забирає в полон. Молода сила тремтить і пориває з кожної жилки стебла; клекотить в соках надія й те велике жадання, що його звати— плідючість. Я тільки тепер побачив село— нужденну купку солом'яних стріх. Воно ледве помітне. Його обняли й здушили зелені руки, що простяглися під самі хати. Воно заплуталось в ниві, як в павутинні мушка. Що значить для тої сили оті хатки? Нічого. Зілляються над ними зелені хвилі й поглинуть. Що значить для них людина? Нічого. Он вийшла в поле дрібна біленька цятка і потопла у нім. Вона кричить? Співає? І робить рух? Німа безвладність просторів все се ковтнула. І знов нічого. Навіть сліди людини затерті й закриті: поле сховало стежки і дороги. Воно лиш котить та й котить зелені хвилі і хлюпає ними аж в краї неба. Над всім панує тільки ритмічний, стриманий шум, спокійний, певний у собі, як живчик вічності. Як крила тих вітряків, що чорніють над полем: байдужно і безупинно роблять в повітрі круг, немов говорять: так буде вічно... так буде вічно... *in saecula saeculorum... in saecula saeculorum...*

* * *

Пізно я повертався додому. Приходив обвіяний духом полів, свіжий, як дика квітка. В складках своєї одежі приносив запах полів, мов старозавітний Ісав. Спокійний, самот-

ній, сідав десь на ґанку порожнього дому й дивився, як будувалась ніч. Як вона ставила легкі колони, заплітала сіткою тіней, зсувала й підносила вгору непевні, тремтячі стіни, а коли все се зміцнялось й темніло, склепляла над ними зоряну баню.

Тепер я можу спокійно спати, твої міцні стіни стануть між мною і цілим світом. На добраніч вам, ниви. Й тобі, зозуле. Я знаю, завтра з ранішнім сонцем влетить до мене в хату твоє жіноче контральто: «Ку-ку!.. ку-ку!..» І зразу дасть мені настрій привіт твій, моя найближча приятелько.

* * *

Трепов! Оверко! Пава! Чотири пальці у рот— і дикий степовий свист. Біжать. Як троє білих ведмедів. Може, вони мене роздеруть, а може, приймуть запросини в поле. Хо-хо! Той Оверко не може без штук. Стрибає, наче дурне теля, і скоса наводить червоне око. Трепов гордо несе свою вовну і ставить ноги, наче білі колони. Його підрізани вуха стрижуть. Пава ступає поважно, меланхолійно хитає задом і одстає. Я йду за ними, і мені видно легке гойдання всіх трьох крислатих хребтів, м'яких, вовнистих й звіряче сильних.

Їм трохи не до вподоби, здається, занадто гаряче сьогодні сонце, яке робить із них такі яскраві плями, але я повний приязні до сонця і йду просто на нього, лице в лице. Повернутись до нього спиною— крий боже! Яка невдячність! Я дуже щасливий, що стрічаюся з ним тут, на просторі, де ніхто не затулить його обличчя, і кажу до нього: сонце! я тобі вдячний. Ти сієш у мою душу золотий засів— хто знає, що вийде з того насіння? Може, вогні?

Ти дороге для мене. Я п'ю тебе, сонце, твій теплий зцілющий напій, п'ю, як дитина молоко з матерніх грудей, так само теплих і дорогих. Навіть коли ти палиш— охоче вливаю в себе вогняний напій й п'янію від нього.

Я тебе люблю. Бо... слухай:

З тьми «невідомого» з'явився я на світ, і перший віддих, і перший рух мій— в темряві матернього лона. І досі той морок

наді мною панує— всі ночі, половину мого життя стоїть він між мною й тобою. Його слуги— хмари, гори, темниці— закривають тебе від мене— і всі троє ми знаємо добре, що неминуче настане час, коли я, як сіль у воді, розпуцусь в нім навіки. Ти тільки гість в житті моїм, сонце, бажаний гість,— і коли ти відходиш, я хапаюсь за тебе. Ловлю останній промінь на хмарах, продовжую тебе у вогні, в лампі, у фейерверках, збираю з квіток, з сміху дитини, з очей коханої. Коли ж ти гаснеш і тікаєш від мене— творю твою подобу, даю наймення їй «ідеал» і ховаю у серці. І він мені світить.

Дивись же на мене, сонце, й засмали мою душу, як засмарило тіло, щоб вона була недоступна для комариного жала... (Я себе ловлю, що до сонця звертаюсь, як до живої істоти. Невже се значить, що мені вже бракує товариства людей?)

Ми йдемо серед поля. Три білих вівчарки і я. Тихий шепіт пливе перед нами, дихання молодих колосків збирається в блакитну пару. Десь збоку вогко підпадьомкає перепел, бренькнула в житі срібна струна цвіркуна. Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мареві танцюють далекі тополі. Широко, гарно, спокійно.

Собакам душно. Лягли на межі, як три копиці вовни, звісили з ротів язика і носять боками з коротким свистом. Я сів біля них. Всі тільки дихаєм. Тихо.

Час зупинився чи лине? Може, пора?

Ліниво всі встали, ліниво ступаєм з ноги на ногу й несемо обережно додому спокій. Йдемо повз чорний пар. Тепло дихнула в лице пухка чорна рілля, повна спокою й надії. Вітаю. Спочивай тихо під сонцем, ти така ж втомлена, земле, як я. Я теж пустив свою душу під чорний пар...

* * *

Ніколи перше не почував я так ясно зв'язку з землею, як тут. В городах земля одягнена в камінь й залізо— і недоступна. Тут я став близький до неї. Свіжими ранками я перший будив сонну ще воду криниці. Коли порожнє відро плескалось денцем об її груди, вона ухала гучно спросоння у гли-

бині й ліниво вливалась у нього. Потому тремтіла, сиза на сонці. Я пив її, свіжу, холодну, ще повну снів, і хлюпав нею собі у лице.

Після того було молоко. Білий пахучий напій пінився у склянці, і, прикладаючи його до уст, я знав, що то вливається в мене м'яка, як дитячі кучері, вика, на якій тільки ще вчора цілими роями сиділи фіолетові метелики цвіту. Я п'ю екстракт луки.

Або той чорний разовий хліб, який так гарно, по-сільськи пахне. Він мені близький, наче дитина, що зросла на моїх очах. Он біжить він полями, як дикий вовнистий звір, і вигинає хребет. А край ниви стоять вітряки, наче пастки на нього, і готують вже зуби, щоб стерти зерно на білу муку. Я все се бачу, і прості, безпосередні мої стосунки з землею.

Я тут почуваю себе багатим, хоч нічого не маю. Бо поза всякими програмами й партіями— земля належить до мене. Вона моя. Всю її, велику, розкішну, створену вже,— всю я вмещаю в собі. Там я творю її наново, вдруге,— і тоді здається мені, що ще більше права маю на неї.

* * *

Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне.

Щось наче свердлить там небо, наче струже метал, а вниз спадають тільки дрібні, просіяні згуки. Ниви шумлять навколо і заважають. Жену від себе голоси поля, і тоді на мене, як дощ, спадають небесні. Тоді пізнаю. Се жайворонки. Се вони, невидимі, кидають з неба на поле свою свердлячу пісню. Дзвінку, металеву й капризну, так що вухо ловить і не може зловити її переливів. Може, співає, може, сміється, а може, зайшлося від плачу.

Чи не краще сісти тихенько й заплющити очі? Я так і зроблю. Сідаю. Круг мене темно. Блискають тільки гострі, колючі згуки, і дрібно сиплется регіт на металеву дошку, як шпріт. Хочу спіймати, записати у пам'яті— і не виходить. От-от,

здається... Тью-і, тью-і, ті-і-і... Ні, зовсім не так. Трійю-тіх-тіх... І не подібно.

Як вони оте роблять, цікавий я знати? Б'ють дзьобами в золото сонця? Грають на його проміннях, наче на струнах? Сіють пісню на дрібне сито і засівають нею поля?

Розплющую очі. Тепер я певний, що з того посіву зійшла срібна сітка вівсів, гнеться й блищить, мов шабля, довговусий ячмінь, пливе текуча вода пшениці.

А згори сипле та й сипле... витрушує душу з дзвіночків, струже срібні дошки і свердлить крицю, плаче, голосить і сіє регіт на дрібне сито. Он зірвався один яскравий згук і впав між ниви червоним куколем.

Я вже більше нічого не годен слухати. Та пісня має у собі щось отруйне. Будить жадобу. Чим більше слухаєш, тим більше хочеться чути. Чим більше ловиш, тим трудніше зловити.

Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як в небі співають хори, грають цілі оркестри.

Вночі прокидаюсь, сідаю на ліжку й напружено слухаю, як щось свердлить мій мозок, лоскоче серце і тремтить біля вуха чимсь невловимим.

Тью-і, тью-і, ті-і-і... Ні, зовсім не так.

Цікавий я знати, як вони оте роблять?

Врешті таки підгледів.

Сіра маленька пташка, як грудка землі, низько висіла над полем. Тріпала крильми на місці напружено, часто і важко тягнула вгору невидиму струну від землі аж до неба. Струна тремтіла й гучала. Тоді, скінчивши, падала тихо униз, натягала другу з неба на землю. Єднала небо з землею в голосну арфу і грала на струнах симфонію поля.

Се було прекрасно.

* * *

Так протікали дні мого *intermezzo* серед безлюддя, тиші і чистоти. І благословен я був між золотим сонцем й зеленою землею. Благословен був спокій моєї душі. З-під старої сторінки життя визирала нова і чиста — і невже я хотів би знати.

Що там записано буде? Не затремтів би більше перед тінню людини і не жахнувсь від думки, що, може, горе людське десь причаїлось і чигав на мене?

Коли таке станеться чудо, то се буде ваша заслуга, зелені ниви з шовковим шумом, й твоя, зозуле. Твоє журливе «ку-ку» спливало, як сльози по плакучій березі, і змивало мою утому.

* * *

Ми таки стрілись на ниві— і мовчки стояли хвилину— я і людина. То був звичайний мужик. Не знаю, яким я йому здався, але крізь нього я раптом побачив купу чорних солом'яних стріх, затертих нивами, дівчат у хмарі пилу, що вертають з чужої роботи, брудних, негарних, з обвислими грудьми, кістлявими спинами... блідих жінок у чорних подертих запасах, що схилились, як тіні, над коноплями... пранцюватих дітей всуміш з голодними псами... Все, на що дивився й чого наче не бачив. Він був для мене наче паличка дирижера, що викликає раптом з мертвої тиші цілу хуртовину згуків.

Я не тікав; навпаки, ми навіть почали розмову, наче давні знайомі.

Він говорив про речі, повні жаху для мене, так просто й спокійно, як жайворонок кидав на поле пісню, а я стояв та слухав, і щось тремтіло в мені.

Ага, людське горе, ти таки ловиш мене? І я не тікаю! Вже натяглися ослаблені струни, вже чуже горе може грати на них!

Говори, говори...

Що говорити? У сім зеленім морі він має тільки краплину. До кого прийшла гарячка та подушила діти, тому ще легше. На іншого зглянеться Бог... А в нього аж п'ять ротів, як вітряків, щось треба кинуть на жорна.

«П'ятеро діток голодних чомусь не забрала гарячка».

Говори, говори...

Люди хотіли голіруч землю узяти, а тепер мають: хто їсть сиру, хто копає її в Сибіру... Йому ще нічого: рік лупив воші в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий б'є йому морду...

«Раз на тиждень б'ють людину в лице».

Говори, говори!..

Як тільки неділя— люди до церкви, а він «на явку» до станового. А все-таки менша образа, як від своїх. Боїшся слово сказати. Був тобі приятель і одностудець, а тепер, може, продає тебе нишком. Відірвеш слово, як шматок серця, а він кине його собакам.

«Найближча людина готова продати».

Говори, говори!..

Ходиш між людьми, як між вовками. Одно— стережешся. Скрізь насторожені вуха, скрізь простягнені руки. Бідний в убогого тягне сорочку із плоти, сусід в сусіда, батько у сина.

«Між людьми, як між вовками».

Говори, говори...

Людей їдять пранці, нужда, горілка, а вони в темноті жеруть один одного. Як нам світить ще сонце і не погасне? Як можемо жити?

Говори, говори. Розпечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твого горя, щоб були блискавка й грім. Освіжи небо і землю. Погаси сонце й засвіти друге на небі. Говори, говори...

* * *

Город знову простяг по мене свою залізну руку на зелені ниви. Покіливо дав я себе забрати, і поки залізо тряслось та лящало, я ще раз, востаннє, вбирив у себе спокій рівнини, синю дрімоту далеких просторів. Прощайте, ниви. Котіть собі шум свій на позолочених сонцем хребтах. Може, комусь він здасться, так як мені. І ти, зозуле, з вершечка берези. Ти теж строїла струни моєї душі. Вони ослабли, пошарпані грубими пучками, а тепер натягаються знову. Чуєте? Ось вони бренькнули навіть... Прощайте. Йду поміж люди. Душа готова, струни тугі, налажені, вона вже грає...

Вересень 1908 р.

ВІН ІДЕ!

Образок

Прикмети були погані. Становий, здається, незадоволений був з того, що взяв, і хоч запевняв, що не допустить погрому, але йому вірили мало. Найгірше було те, що ніхто напевно не знав, чи одмінять процесію з образом Спаса, яка мала відбутись завтра по церковній відправі. Про се з тривогою говорили в містечку, і крамарі, забувши за покупців, лишали свої крамниці на Божу ласку, а самі збирались купками на майдані серед містечка. Тут притишеними, таємничими голосами, тривожно озираючись навкруги, переказували одні другим про якихись непевних, чужих людей, що з'явились недавно в містечку, про чорносотенних панків, які були б раді погромові, та про те, що їхні «пуриці», багатші купці, ще зрання почали тікати з містечка з своїми жінками й дітьми. Часом розмова ставала гарячою, бурхливою, слова бряжчали, немов вози з залізом, і білі крамарські руки тільки мигтіли перед рудими бородами. Але коли розтинався раптом голосний туркіт коліс по бруку і велика балагульська бричка підкочувалась під один з багатших домів, що всіма вікнами дивились на площу, розмови стихали і всі похмуро і з злістю дивились, як виносили похапцем із дверей всяке манаття, скрині та подушки і бричка ущерть виладновувалась жінками та кучерявими дітьми. Коли ж бричка зникала нарешті у хмарі сірого пилу, розмови знов оживали і переходили в крик. Візник Йосель, міцний, високий чоловік, метушився по базару з батіжком у грубих вузлуватих руках і хвалився, що вже одправив усі три свої фурғони. Він запевняв, що до вечора не буде в містечку ані одної хурманки.

Ще сонце не зайшло, а вже крамниці почали зачинятись. Скрізь рипіли залізні засуви, бряжчали колодки і ключі, стукали двері, заслоняючи чорні отвори, і вмить сірі старезні мури ринку викинули з себе людей. Майдан на хвилину ожив, залюднився. Старі «балабусти» зібрали з столиків бублики й булки, покриті пилом,— увесь свій мізерний крам. Охали, стогнали та, вгинаючись під важкими кошиками, поспішали додому. Чорні купки похилених, схвильованих людей розтікались з базару по тісних вуличках, і на площі зробилось так пусто і тихо, наче весь вереск життя обернувся раптом у сирій камінь.

Наближався вечір. Сонце росло, палало і тихо спускалось додолу. Червоний туман уставав на заході, і немов криваві примари насувались звідти на місто. Спочатку несміливо, поодиноці, а далі цілими лавами. Безгучною процесією пройшли вони поміж спустілими мурами, лишаючи на камені гарячі червоні сліди та одбиваючи у шибках вікон свої криваві обличчя. Старезні мури тремтіли з жаху усіма зморшками стін, і тільки червоні маки, що росли вгорі по карнизах, вітали гостей сміхом. А коли сонце сіло і прийшла ніч, як чорна дума землі, червоні гості щезли, й містечко зовсім завмерло...

В хаті старого шохата Абрума при світлі лойових свічок ішла нарада. Там зібрались самі старі поважні люди, зі зморшками досвіду на блідих лицах, з білими бородами, як у далеких предків. Всі говорили разом, бо всіх одно турбувало. Одні хотіли зібрати ще грошей для станового, другим приходила до голови думка прохати попів, щоб заступились. Інші знов радили зійтись до синагоги і в молитвах провести ніч. Великий Бог, що вивів Ізраїля з пустині, що не дав йому досі втопитись у хвилях зненависті інших народів, ще раз одверне од нього ворожу руку. Все се було добре, але не могло ні об'єднати, ані заспокоїти. Коли ж візник Йосель, що мав сильніші груди, таки перекричав усіх і заявив, що молодь поклала оборонятись, що вона буде стріляти— і витяг перед себе батіг, як револьвер,— жах стулив всім уста, і білі борода, немов зів'ялі, упали на груди. Потому зчинився гвалт. Старий

шохат Абрум, який на своєму довгому віку спокійно перерізував горло тисячам курей та гусок, збілів увесь і закричав. Як! Вони хочуть стріляти! Ті нерозумні, ті божевільні! Оті «політики»! Вони хочять пролити кров, яка впаде на наші ж голови. Вони викличуть помсту— і помста, як вовк, пожере наші діти, увесь спокійний народ!.. Ай-вай!..

І всі кричали разом з Абрумом, кричали беззубі роти, кричали зморшки мудрості й досвіду, скакали бороди й білі та худі руки. І од обурення й крику всім стало душно і навіть легше, так наче криком вони прогнали з хати тривогу.

Те гостре обурення, однак, скоро пройшло, і крики поволі затихли. Знов встало питання— те саме, що і спочатку,— що ж мають робити? Час ішов, і кожна хвилина, що конала навіки, родила другу, а та наближала страшну невідомість. Ніхто вже нічого не радив. Всі почували втому. І чим ясніше ставало, що нема ради, що не можна навіть втекти, бо нема коней, люди почали вірити в чудо. Станеться щось таке, що одверне біду, процесія пройде тихо і не зачепить нікого. Ще, може, нічого! Може, нічого не буде!

Комусь прийшла думка: що скаже сліпа Естерка? Ведіть сюди Естерку!.. Вона вгадає...

І всі забажали почути, що скаже Естерка.

Візник Йосель і зять Абрумів піднялись привести сліпу.

Вона ще не спала. На порозі темної, як і хазайка, хати вона сиділа чорною купою і, здавалось, співала. Тихі жалібні згуки, мов плач дитини, йшли знизу, з чорної купи, і була так чудно і навіть страшно чути той спів, що Йосель спинив свого товариша і не зважувавсь обізватися до старої. Він не міг розібрати, чи вона співає, чи плаче. Врешті наваживсь і стиха покликав:

—Бобе!.. бобе Естерко!..

Долі тремтіли ті самі згуки.

—Бобе!.. Слухайте, бобе.

Спів стих, і почулось довге жалібне сякання носа.

Коли їй розповіли, чого прийшли, вона мовчки встала і простягла у пільму тремтячі руки, шукаючи опори. Її взяли під руки і повели. Двері од темної хати лишилися отвором.

Скрізь, де вони проходили попід освітлені вікна й одчинені двері, до них приставали жінки й чоловіки; діти бігли за ними, неначе курява. Одні другим шептали, що сліпу Естерку, яка вгадала смерть своїх дітей, а потому виплакала очі за ними, ведуть до шохата.

В світлиці Абрума набилось стільки народу, що стало ди-хати трудно. Коли ж одчинили вікно, щоб впустити повітря, світло впало на ціле море напружених схвильованих облич, і крізь вікно в хату влетіла стоока тривога.

І всі побачили Естерку, її скаменілий од горя вид, її червоні очі, з яких без упинку стікала сльоза. Мов вітер повівяв по всіх обличчях. Ай-вай!

Абрум хотів її посадити, але вона не сіла. Тільки оперлась на поруччя стільця. Її щось питали, щось говорили, але вона не чула. Що їй було до того? Вона, що носила у серці велике горе, яке не могло там зміститись і спливало крізь темні очі, бачила тільки своїх синів, про них говорила. Вона описувала усі подробиці, яких ніколи не бачила, бо була далеко від того, малювала картину так, наче вона випечена була у неї на червоних повіках, що закривали очі. І голос у неї гучав, як в стародавніх пророків:

—Я бачу звірів... скрізь звірів... В очах у них вогонь, а на зубах кров... людська, червона... А в серці мають вовчу жадо-бу... Вони несуть свого бога, і на дрючках, що в їх руках, кров... кров синів моїх бідних... Ай-вай!

—Ай-вай!— стиха зітхнули десятки грудей у хаті й попід вікном.

—А їхні попи співають і чорними устами хвалять Госпо-да Бога, а на ризах в них кров... людська кров... І ричать разом із попами криваві звірі, і розбивають об камінь голови діток маленьких... Ай-вай!

—Ай-вай!— тремтить зітхання довкола, і меркне од нього у хаті світло.

—Ось під ногами у мене кров... чорна, запекла... великі чорні калюжі... Лежать жінки, білі як крейда, і дивляться їх мертві очі на чоловіків... на трупи дітей... І скачуть по дітях сп'янілі звірі, і ревуть: смерть! смерть!

— Ай-вай! — стогнуть у хаті і плачуть надворі.

— Вогонь і смерть!.. Я бачу руки, я бачу очі, що благають рятунку... Я чую крик... Валяться стіни... стріляють... пекло... Ой, мені душно... Ой, моє серце... А тепер чуєте? Ша! Біжать по сходах... ламають двері... А там мої діти... мої сини любі. Ай-вай!.. Рятуйте. Не бийте... Лежить мій Хаїм... лежить мій Лейба, що годували стареньку маму... і більше не встануть... Ой-ой! Ай-вай!..

— Ай-вай!.. ай-в-вай!.. — усі підхоплюють лемент, і стає сумно і страшно, як в судний день.

А бобе Естерка все говорила, а сльози усе стікали з її сліпих очей. Розбитий старечий голос часом дзвенів, як голос пророка, і тоді довкола робилось тихо, люди таїли віддих і складали на дно серця кожне слово старої, як важкий жаль. Може, то не Естерка говорить, а їхня доля, і той червоний туман, що тепер навис над ними, перетвориться завтра у дійсність. Може, ті діти, що тепер тулять теплі обличчя до колін матерок, завтра будуть валяться по вулицях мертві і їх будуть толочити важкі чоботища п'яної юрми... Ай-вай!..

Народ навис над вікном і все прибував. Якась розхристана, в одній сорочці жінка просовувалась крізь натовп ближче до хати і притискала до грудей кривий семисвічник із старого срібла— єдину, може, цінну родинну річ. Великі жили на руках у неї ясно синіли на світлі. Налякані діти починали ревіти, жінки їх гамували і витирали сльози руками. Країні зітхали; і весь той жаль, і всі ті сльози збирала блакитна ніч та громадила в хмару, що вже здіймала чоло на нічному крайнебі.

Коли ж Естерка замовкла і її, схилену, спустілу, вивели під руки з світлиці, народ розступився, загомонів і посунув за нею аж до її хати.

Шохатові гості теж розійшлись, рознісши з собою на ніч тривогу.

Неспокійну ніч перебуло містечко перед християнським святом. До рання світилось по хатах світло і товклись люди, готуючись на завтра, як до пожежі. В'язали клунки й ховали все, що тільки можна було сховати. І скрізь був плач та стогін.

А коли сонце зійшло, до нього всміхнулись тільки червоні маки з карнизів ринку та ще дороги, зарослі маком, що розтікались, немов криваві ріки, поміж зеленим хлібом од мурів містечка. Будинки були похмурі, всі в тінях, і тіні лягли в людей під очима. Старий мечет, сповнений нині так густо зерном, як колись правовірними за панування турків, був чорний од чорних згадок про криваві події, що минули, здавалось, навіки, а сірий ринок стояв похмурий, весь в зморшках, як дід, що все вже бачив і розгубив надії.

Містечко було безлюдне. Спустилими вулицями блукали лиш кози. Коли сонце стало високо, вдарив з дзвіниці дзвін; хитнув повітря й ножем пройшов у серце. З'являлись люди. Спочатку рідко, як і окремі дзвони. Та коли дзвони, схитнувшись разом, пішли у танець, великі, середні й маленькі, і заскакали в повітрі, як метелиця, з усіх усюдів сипнули люди, так наче дзвони тягли їх до себе. І сотки наляканих очей дивились услід їм крізь шибки вікон...

Блідий невиспаний шохат Абрум теж слухав дзвонів, хоч вони вже давно замовкли. Він весь тремтів і сам дивувався, що у нього так скачуть щелепи, так трусяться руки і ноги. Бо ще невідомо, чи піде процесія, чи ні, чи буде що, чи не буде. Але ж він поважна духовна особа і не може бути лише свідком народного лиха. Врешті він зважився і переступив поріг своєї оселі. Дрібним, непевним кроком, озираючись та оглядаючи стрічного «гоя», так наче вперше стрічався з ним, він спочатку пішов бічною вулицею, тепер безлюдною, а далі звернув як до майдану. З вікон і з дверей дивились на нього його одновірці, і він привітно хитав їм головою та кривив в усмішку свої бліді уста. Він навіть пробував щось говорити хриплим та здуше-ним голосом, але за кожним разом змовкав, таким чудним та дивним здавався йому його власний голос. Та й взагалі йому здавалось, що то не він іде, а хтось чужий, незнайомий так чудно ступає тремтячими ногами по якійсь чудній, немов легкій, землі. І він навіть бачив, як той «чужий» іде. По дорозі йому стрічалась молодь, що бігла з майдану, од церкви. Йому здавалось, що він питає, але він тільки стояв і мовчки дивив-

ся стрічним у віці. І йому оповідали. На ходу, поспішаючись, коротко, уривчасто. Багато народу... з сіл... і з околиць... Ідуть до церкви, а збирають каміння... кладуть за пазуху... Хтось бачив сокиру... попід полою... І бігли далі.

На одній вулиці, де народ у тривозі висипав з хат, він бачив, як якась кругловида кучерява дівчина (чия вона?) кидалась поміж люди з тхоревим хутром і всіх благала, щоб заховали. Її стрічали болісним усміхом і одмовляли, але своїми благаючими, сливе божевільними очима вона сяла жак.

Абрум пішов далі. Повз нього проскочив кіньми становий, злегка підплигуючи на м'яких ресорах. Абрум підняв руки і щось закричав, щоб його зупинити. Але той навіть не озирнувся. Блиснув на сонці білим мундиром та золотом погонів і зник. І раптом шохат почув у серці пекучу злість. Його аж струснуло. Тепер він опам'ятався і міг говорити. Він переймав стрічних і всім кричав, що так не можна... Треба оборонятись. Треба стріляти із револьверів і всіх перебити... Закидати дровами, бити дрючками, колоти ножами... Підняв страшений галас. Залякані люди вибігали із хат та благали, щоб він замовк...

—Тихо, реб Абруме, тихо будьте... ша!

Але він не міг вгамуватись.

Блідий, запінений, з страшними очима, він кричав на цілу вулицю, немов хотів заглушити криком свій власний жак:

—Для чого мовчати? І доки мовчати? Ми все мовчали...

—Реб Абруме... ну, будьте ж тихо... ша, реб Абруме...

Ті, що не знали, від чого зчинився крик, гадали, що вже почалося. Вони вибігали з домів напоготові, з жінками, з дітьми, з клунками в руках, і задвірками, через городи, тікали в поле, у високу пшеницю.

Коло Абрума збирався народ. До нього простягалися руки, його оточали бліді, зжовклі обличчя, червоні од нічниць очі. І всі благали: ша! Тихо... не клич біди... Абрум замовк. І серед тиші йому зробилось страшно. Тут, в тім містечку, де він родився та зріс, де стільки літ, до старості самої, провів у праці для себе й других, він опинився як серед моря

на кораблі, який зараз потоне, а навкруги б'ють хвилі і реве вітер у чорних просторах. І нізвідки нема рятунку. Абрум обвів усіх очима. Ті неспокійні блискучі очі, з якими стрівся, так само казали: нема рятунку...

Все тіло дивно напружилось у нього, і він відчув серцем той крик розпуки, що глибоко таївся в серці його народу, боячись навіть вирватись звідти.

Йому зробилось страшно... страшніше тут, серед людей, ніж в своїй хаті...

Раптом Абрум почув, як щось звалилось на нього й розбіглось по тілу дрібними кольками. То серед тиші впали на голову дзвони і побігли по місту з високим реготом. Од майдану щось тупотіло і чувся крик: «Вже йде!.. вже йде!..»

Може, там бійка, може, там кров... Він нічого не знав. Може, там ріжуть, грабують... Він тільки тямив, що все круг нього заворушилось і якась сила раптом вхопила його, що його з усіх боків штовхають, що над ним важко дихають, що він біжить, і чує довкола великий тупіт ніг, і чує у грудях, як скаче серце. Щось велике, стоніге, гаряче бігло з ним разом, а він бачив перед собою лиш довгі поли чийогось халата, що кумедно розлітались на вітрі. За ним щось гналось. Він мчав по тісних вулицях, місив ногами глибокий пил, минав доми, звертав убік, і піт заливав йому очі. Ось дім Мойше Цвейлібе, а ось хата убогої Хани. Знов якась вулиця... ще один дім,— і чий то дім? Чий же то дім? А там уже поле... Аби добігти, аби добігти... Ось уже й шлях. І на нім кров? Дві довгі річки з обох боків? Ах, ні, то ж маки, такі страшні, червоні... як людська кров... Коли б добігти, коли б сховатись, щоб вже не чути дзвонів, червоних дзвонів, що мчать навздогін, б'ють в саме серце, скачуть і регочуть, як божевільні...

Містечко спустіло. Всі, хто лишень міг, утекли в поле або у ліс. Лишилась тільки сліпа Естерка, яку забули взяти з собою, та голодні негодовані кози, що блукали круг неї з жалібним плачем. А в дивній мертвій тиші містечка справляли танець дзвони. Великі, середні й маленькі. Сонце сміялось і вистеляло дорогу дзвонам, як килимами.

Естерка сиділа на порозі своєї хатини, закривши лице руками. Вона сама стріне те, від чого всі повтікали, що там, в Одесі, одняло од неї синів. Але вона не почувала страху. Чого боятись, коли найстрашніше пройшло вже крізь її серце вогнем і спалило там все? Не страх, а зненависть запікалась у її грудях, коли вона слухала дзвонів. Естерці здавалось, що то не згуки, а сотки кривавих рук простяглися од дзвіниці і жадібно тріпочуть довгими пальцями понад домами. І їй хотілось вступити в бій з тими руками та власним тілом одвести од людей лихо. Вона встала з порога, простягла вперед руки, підняла лице, по якому стікали з сліпих очей сльози, й пішла назустріч дзвонам. Згорблена постать старої з простертими перед себе руками, суха й рішуча, здавалась страшною серед безлюддя. Вона йшла і жадібно вбирала у себе згуки, що перетворюались в зненависть.

Раптом Естерка серед дзвонів почувала щось інше. Спочатку як тихий плач, а далі мов виття вітру. З часом ті згуки грубшали, хрипіли, оберталися в рик. Немов товар ревів на оборі або градова хмара неслась по небу.

То йшла процесія.

Тисячі ніг толочили землю, тисячі тіл колихали повітря, лопотіли на волі корогви, і грубими, нелюдськими голосами ревіли гладкі попи, як з бочки, а довгі коси їх, розмаяні на вітрі, тріпались по цупких золотих ризах. Високо над ними хмурилось зчорніле лице убогого Спаса, що ледве витикалось із кованих багатих риз, важких і незручних. І грали Богові славу дзвони, і співали їй од повного черева грубі попи.

Естерка спочатку не розуміла, звідки ті згуки. Може, то хмара, страшна і чорна, надходить над головою і паде дощ? Але згодом, коли процесія була вже близько, вона почувала знайомий спів і зрозуміла. І раптом спалахнула злістю; недобра радість налялась їй в серце.

— Ага! Він іде!.. Він іде!.. — кривились в усмішку її уста, і навіть сльози з очей перестали спливати. Вона спішила назустріч.

Процесія все наближалась.

Коли ж нарешті її обвіяв дух людської маси і обхопили страшні для неї голоси, сліпа Естерка стала, підняла руки, немов бажала спинити лаву, і закричала. Слова зливались у неї в горлі у невиразний крик. Вона трясла руками і так стояла з відкритим ротом. Сильне зворушення, гнів відняли її мову. Вона кричала щось невиразне, а їй здавалось, що вона говорить і викидає з себе весь біль, все горе і всю зненависть.

—Слухай ти, жидівський сину!— кричала вона словами, що лишались у неї у горлі.— Ти знов ідеш? Ти, що одняв моїх дітей! Мого Лейбу і мого Хаїма... Ти знов благословиш розливати кров твого народу! Слухай, віддай мені моїх синів... Се я тобі кажу, я... сліпа Естерка, що виплакала очі... я, мати синів моїх бідних... Слухай, куди ти йдеш, спинись... Доволі крові...

І вона трясла кулаками і кричала словами, що лишались глибоко в грудях. Сльози, що спливали з невидючих очей, заповняли старий чорний рот із двома пеньками жовтих зубів.

А повз неї тупали тисячі ніг, дихали тисячі грудей, ревіли баци і танцювали, як божевільні, дзвони. Великі, середні й маленькі...

СМІХ

Оповідання

Бліда, невиспана пані Наталя одхилила двері з спальні в столову, де вже стирала порохи Варвара. Зацібуючи на ходу білу ранішню блузу, вона тихо і наче з острахом поспитала:

— Ви ще не одчиняли віконниць?

Варвара кинула стирку і наважилась бігти.

— Зараз поодчиняю.

— Ні... ні, не треба... Хай будуть зачинені цілий день!—
бістро й налякано наказала вона наймищці.

Кремезна Варвара здивовано підняла на неї своє широке, землистого кольору обличчя.

— Сьогодні десь неспокійно в городі. Лихі люди ходять тепер раз у раз по вулицях. Коли б ще до нас не залізли. Не ходіть сьогодні на базар. Чи в нас є що варити?

— М'яса нема.

— То нічого. Обійдеться... Варіть, що є. На вулицю ж не виходьте і нікого не пускайте в хату. Нас нема вдома... розумієте? Усі виїхали. Хіба хто з знайомих, то інше діло.

Пані Наталя говорила ті слова притишеним голосом сливе на вухо Варварі, а її ясні короткозорі очі неспокійно тоді блукали.

Коли Варвара вийшла, пані Наталя розглянулася по хаті. В хаті стояв присмерк, і тільки жовті смужечки світла пробились крізь шпари зачинених віконниць та розтягались в повітрі каламутними течійками. Пані Наталя поторсала залізні прогоничі од віконниць, поправила гайки і тихо посунула в інші хати, зігнута і біла, як мара. Оглядаючи всі віконниці од вулиці, вона прикладала часом до вікна вухо і напружено слу-

хала. Звідти неслись якісь невиразні, змішані згуки, що видавались їй часом незвичайними та тривожними.

Вона думала про сьогоднішній день. Чим-то він скінчиться? Мало ще топтали людей кіньми, не доволі пролили крові,— треба було ще нацькувати темний народ на інтелігенцію. Скільки вона прохала чоловіка: поїдьмо куди на сей час, заберім діти— не схотів... і от тепер дочекалися... Ах, боже! І за що ж? Їй мимохіть пригадалися брудні, безглуздо складені, бруталні відозви, якими від кількох днів засипувано місто. Скликали бити та різати всіх ворогів уряду. Там виразно стояло і їх прізвище. Так, адвокат Валер'ян Чубинський... Се прізвище було ненависне поліції, й тепер воно стояло у списках...

В сусідній хаті почувся дитячий регіт і крик.

Пані Чубинська кинулась туди.

—Тс! Цитьте!.. Ах, боже мій! Перестаньте ж кричати!..

Вона розпучливо махала широкими білими рукавами, як птаха крилами, а коло блідих уст лягли у неї складки невимовного болю. Вона зацитькувала дітей і озиралась на вікна, немов жахалась, що ті живі голоси долинуть крізь них на вулицю.

На поміч прийшла Варвара. Її спокійні рухи, з якими вона вешталась по хаті, збирала одяжу та натягала дітям панчішки, певний, важкий хід босих ніг, поважне обличчя— все те навівало на паню Наталю спокій. З такою вірною, розсудливою людиною було немов безпечніше.

—Ви були, Варваро, на вулиці?— поспитала пані Наталя.

—Ні, не була. Постояла трохи на хвіртці.

—Що ж там... спокійно?

—Та так... Приходили якісь люди, питали пана.

—Люди приходили? Які ж ті... люди?

—А хто їх знає... люди...

—Що ж у них... було що в руках?

—В руках? Ціпки були.

—Ціпки?

—Я сказала, що пана нема... Усі виїхали.

—Добре зробила, Варваро, добре... Пам'ятайте ж, Варварочко, що в домі, oprіч вас, нікого немає... Ах, боже!..

—Варваро! Варваро-о!— почувся з столової роздратований голос пана Чубинського.— Чому досі віконниці не одчинені?

Пані Наталя затримала рукою Варвару і метнулась в стову.

Там стояв напіводягнений чоловік її і жмурился посліпувати очі. Він ще не встиг накласти окуляри, погано бачив, і лице його серед білявого волосся здавалось змішаним і пом'ятим.

— Валер'яне, милий, нехай так буде... То я звеліла... Ти знаєш, який сьогодні день. Я тебе сьогодні нікуди не пушу...

— От дурниці. Нехай зараз одчинять віконниці.

— Ах, боже мій... Ну, я тебе прошу... Для мого спокою... для наших дітей...

У пані Наталі виступили на лицьох червоні плями.

Пан Валер'ян сердився. Що за вигадки! Однаково нікуди не втечеш! Але в глибині душі він чув, що жінка зробила добре.

Незабаром Варвара внесла самовар. Всі сіли до столу.

В хаті було темно і якось чудно. Жовті зайчики світла тремтіли на стінах і на буфеті, вітер рвав віконниці і стукав ними. Діти— хлопчик і дівчинка,— здивовані незвичайною обстановкою, шептались поміж себе, пан Валер'ян роздратовано тарабанив по столі пальцями. Склянка чаю холола перед ним, а він нетерпляче закусував свою біляву ріденьку борідку та дививсь кудись поверх окулярів. Вже кілька днів помічав він якихсь непевних людей, що стежили за ним, куди б він не йшов. По ночах біля вікон бовваніли якісь темні фігури і тислись попід паркани, коли на них звертали увагу. А вчора, проходячи по вулиці, виразно почув позад себе лайку, що напевне відносилась до нього. «Оратор, оратор»,— злісно шипів якийсь здоровенний чорний хлоп і блимнув на нього очима, коли він озирнувся. Пан Валер'ян нічого не сказав про те жінці, щоб не турбувати її. І враз промайнуло у нього перед очима ціле море голів... голови, голови й голови... впрілі, загіріті обличчя і тисячі очей, що дивились на нього з туману сизого випару. Він говорив. Якась гаряча хвиля біла йому в лице, влітала з віддихом у груди. Слова вилітали з грудей, як хижі птахи, сміливо й влучно. Промова, здається, удалась йому. Йому вдалось так просто й яскраво змалювати протилежність інтересів тих, хто дає роботу, і тих, що мусять її брати, що навіть самому ся річ стала яснішою. І коли йому плескали, він знав, що то б'є в долоні розбуджена свідомість... Так, але що буде сьогодні?.. Чи буде що справді сьогодні?

Чубинський глянув на жінку. Вона сиділа витягнена і прислухалась. На блідому обличчі застиг вираз наляканого птаха.

Ті зачинені вікна справді дратують. Що там за ними, на вулицях, на тих невідомих річках, якими пливе чужий тобі народ, що кожної хвили ладен розіллятися морем пристрасті та затопити береги?

Раптом щось грюкнуло в віконницю.

Пані Наталя аж підскочила на стільці.

На хвилину всі зацікавилися.

—Ну, чого ти жахаєшся?— розсердився пан Валер'ян.— Певно, діти, пустуючи, зачепили віконницю, як се часто буває, а ти зараз не знаєш що подумала...

З кухні вбігла Варвара.

—Що сталося, Варваро?— налякалась пані Наталя.

—Панич Горбачевський прийшли... Вони через двір зайшли до кухні.

—А-а!.. нехай заходить, нехай...— Студент Горбачевський уже вихилявся з-за спини Варвари.

—Що там чувати, розкажіть!..— привітався до нього господар.

—Здається, погано. Цілу ніч, кажуть, у Микитки був чорносотенний мітинг¹. Пилю і радились, кого мають бити. Насамперед буцім покладали знищити «раторів» та «домократів»...

—Ах, боже...

—Ви не лякайтесь, пані... може, нічого й не буде. На вулицях якийсь непевний рух. Бродять купками по три-чотири... Обличчя сердиті, суворі, а очі хижі, лихі, так і світять вогнем, як вглянуть інтелігента... Дайте мені чаю...

Пані Наталя тремтячими руками налляла склянку чаю і, розплюскуючи по дорозі, подала студентові.

—Ну, що ж далі?— питався пан Валер'ян, зриваючись з місця та бігаючи по хаті.

—Спасибі. Пройшов через базар. Народу багато. Там роздають горілку. Ідуть якісь таємні наради, але про що говорять— трудно сказати. Чув тільки кілька фамілій: Мачинського, Залкіна, вашу...

¹ Чорносотенці— члени монархічних організацій «чорних сотень»— озброєних загонів для боротьби проти революційного руху.

—Ах, боже...

—Ви не лякайтесь. В неділю звичайно більше народу і п'ють горілку... Чи не можна попрохати хліба? Спасибі. А все-таки дивуюся, чому ви не виїхали на сей час згорода? Біжу оце до вас— бачу: віконниці зачинені, значить, нікого нема, забіг тільки поспитати— куди й чи надовго,— аж ви тут сидите собі... Ви ризикуєте, ви дуже ризикуєте...

—От бачиш. Чи ж я не казала, чи ж я не благала його— поїдьмо куди, заберім діти...— мало не плакала пані Наталя, притискаючи руки до грудей та дивлячись на гостя благаючим поглядом, як тоді на чоловіка.

—Ет, що тепер про се говорити!— роздратовано скрикнув пан Валер'ян і далі бігав по хаті. Він курив папіроску за папіроскою і розбивав головою хмари синього диму, що повзли за ним довгими хвилями, як туман в горах.

—Ах, що робиться... що тільки робиться...

Се говорив хтось інший високим жіночим голосом.

Всі обернулись до дверей з кухні, звідки, впускаючи на мить світло, влетіла в столову маленька кругленька жінка. Шапочка з'їхала в неї на бік голови, руде волосся розтріпалось і палало, наче вона принесла на ньому пожежу з вулиці.

—Ах, як тут темно. Де ви? Де ви?— Вона ні з ким не привіталась, підбігла до столу і впала на стілець.

—Мої милі, мої дорогі... ви ще живі? А я думала... Вже почалося... Юрма ходить по вулицях з царським портретом. Я тільки що бачила, як били Сікача...

—Котрого?

—Молодшого, студента... Не зняв шапки перед портретом. Я бачила, як його, уже без шапки, червоного, в подертій тужурці, зігнутого вдвоє, кидали з рук до рук і всі били. Очі в нього такі великі, червоні, божевільні... Мене обхопив жах... Я не могла дивитись... І знаєте, кого я бачила в юрмі? Народ... Селян... в сірих святних свитах, в великих чоботях, простих статечних хліборобів... Там були люди з нашого села, тихі, спокійні, працьовиті...

—То гірший елемент, Тетяно Степанівно,— обізвався студент Горбачевський.

— Ні, не кажіть, я їх знаю, я вже п'ять літ учителюю в тому селі... А тепер втекла звідти, бо мене хотіли побити: то стара дика ненависть до пана, хто б він не був. У нас усіх зруйнували. Ну, ще там багатих... Але кого мені жаль, то нашої сусідки. Стара вдовиця, бідна. Один син у Сибіру, другий в тюрмі сидить... Тільки й лишилося, що стара хата та сад. І от знищили все, розібрали хату по брусіві, сад вирубали, книжки синів подерли... Вона не хотіла прохати, як другі. А деякі виходили назустріч юрмі з образами, з дрібними дітьми, ставали на коліна в грязь і благали цілими годинами, руки мужикам цілували... І тих помилували...

— Ах, жах який,— шепнула якось механічно пані Наталя. Вона все ще сиділа витягнена, напружена, немов чогось чекала.

— Тс... цитьте... — нетерпляче перебила вона розмову. З вулиці донісся далекий галас.

Усі замовкли, обернулись до вікон і, витягши шиї, зазмерли в увазі.

Шум немов наближався. Було в ньому щось подібне до далекої зливи, до глухого урчання звірів. «А-а-а... а-а-а...» — одбивали високі стіни змішані згуки, і тут десь близько почувлось тупотіння ніг по камінню вулиці.

— А, підлість... підлість... Я йду на вулицю... — стрепенувся Чубинський і забігав по хаті, чогось шукаючи.

Але на нього накинудись всі. Вони кричали на нього притишеними, зміненими голосами, що він не повинен виходити, бо його тільки шукають, що там він нічого не вдіє, що не можна кидати жінку й діти. Жінка казала, що вмре без нього.

Тим часом галас зменшався і скоро затих.

Тільки налякані діти плакали в кутку, хлипаючи все голосніше.

— Варваро! Варваро! — гукав пан Валер'ян. — Заберіть дітей у другу хату, втихомирте як-небудь...

Ввійшла Варвара, важка, спокійна, з червоними, голими по лікоть руками, і заговорила до дітей так, що вони зразу замовкли. Вона обняла їх тихими грубими голими руками і забрала до себе.

В столовій теж стало спокійніше.

—Які ви щасливі,— обізвалась Тетяна Степанівна,— маєте таку славу наймичку.

Пані Наталя зраділа, що знайшла хоч один ясний пункт серед тих страшних подій, на якому можна спочити.

—О! Моя Варвара— золота жінка... Се наш справжній друг... Спокійна, розсудлива, прихильна. І, уявіть собі, бере всього-на-всього три карбованці на місяць...

—Добрий характер має,— додав пан Валер'ян.— Четвертий рік служить... Ми звикли до неї, вона до нас... І дітей любить.

Поговоривши на ту тему, гості почали прощатись, але тут Тетяна Степанівна згадала, чого вона, властиве, прийшла. Їй здається, що панові Валер'янові після його промов на мітингах небезпечно сидіти вдома. Лучче б перечекати сей лихий день десь у сусідів, в певному місці.

Горбачевський перечив. Навпаки, лучче сидіти вдома, не з'являйтесь на вулиці. Кватирки їхньої добре не знають, бо вони недавно переїхали сюди, а коли побачать замкнені віконниці, то подумують, що дім порожній.

—Ні, ні, я лишуся вдома... Що буде, те й буде...— заспокоював їх на прощання Чубинський.

Чоловік і жінка лишилися самі. Він бігав по хаті серед хмар з диму, немов хотів розбити неспокій.

Пані Наталя сиділа пригноблена.

Нарешті Чубинський сів біля жінки.

—Ну, не турбуйся ж так дуже,— заговорив він до неї, намагаючись бути спокійним.— Ніхто нас не зачепить... От погукають трохи та й розійдуться...

—Я... я спокійніша... Ти не звертай уваги... так, трохи нерви... Я теж гадаю, що нічого не буде...

Вона ледве здержувала себе, щоб не тремтіти.

—Я певний, що хуліганів мало, народ не піде за ними...

—Та-ак, певно, що хуліганів...— ...І не дійде до того, щоб проливалась кров...

—Ах, боже!.. певно, не дійде до того, щоб...

Тепер, коли вони лишилися самі, без людей, в сій темній хаті, оточеній чимсь грізним і невідомим, та намагались скри-

ти в розмові один од одного свої думки і свій неспокій, три-вога зростала, збиралась круг них, немов гримлячий газ.

Бо чи ж він годен опертись сліпій злобі дикої маси, яка не знає, що чинить, він, беззбройний! Вона те знала.

Ну, а коли прийдуть до них? Що ж, коли прийдуть, вони заставлять двері меблями і будуть захищатись до краю. Вони забарикад...

—Дзень-дзелень... дзень-дзень!

Сильний, різкий дзвінок вдарив у передпокої.

Чубинський аж скочив.

—Не ходи...— не одчиняй,— благала пані Наталя, заламуючи руки.

А дзвінок скакав, хрипів, казився. Чубинський кинувсь до кухні.— Варваро! Варваро!..

—Тс... не кричи так...

Але Варвари не було.

Що ж робити? Треба щось робити. Де ж та Варвара? Вбігла нарешті Варвара.

—То пан доктор дзвонять... Зараз ідуть через кухню.

Доктор сливе вбіг. Високий, здоровий, він махав руками, як вітряк крилами, і ще на ходу кричав:

—Сидите собі, голубчики, і не знаєте, що діється... Б'ють, забивають... Поріжуть, кажу вам, як курчат... Розбили квартиру доктора Гарньє, знищили всі його струменти. Жінку волочили за коси, а Гарньє забрали з собою: носить тепер портрет на чолі хуліганів. Маєте раз.

—Ах, боже!— Іваненка стягли з звозчика і розбили голову. Маєте два. Залізко мусив присягати на самодержавіє, бо били люто. Маєте три. Акушерку Рашкевич, кажуть, на смерть забили. Поліції нема, щезла. Нас оддали п'яній голоті... Треба всім зібратись на майдан коло Думи. Чуєте? Зараз. Зараз треба зібратися і одбиватись оружно!

Доктор кричав так сильно, немов на площі перед народом.

Пані Наталі той крик розривав груди. «Ах, тихше... тихше..., почують...»— благали її очі і болісний вираз.

Притискала до грудей руки і все з жахом шептала:

—О пане докторе... пане докторе... будьте ласкаві... Ах, боже...

Але доктор не слухав.

—Беріть револьвер,— кричав він,— і ходім зараз!

—Я не маю револьвера,— сердито скрикнув Чубинський.

—Ф'ю-у!— аж свиснув доктор.— Як, ви не маєте оружжя?

То ми вміємо тільки промови говорити, а як прийде що до чого... Не-е, голубчики, так не можна... Сидіть же собі тут, поки не накриють, як курку решетом, а я піду...

—Куди?— кричав собі пан Валер'ян.— Це ж безглуздя, ви нічого не вдієте...

Але доктор махав руками і з криком вибіг із хати.

На Чубинського напав тепер страх. Ганебний, підлий страх. Він це розумів. Що ж робити? Куди подітись? Він не хотів загинути такою безславною, страшною смертю. Сховатись? Ні, не самому, о ні, а всім, це очевидячки... Він озирнувся по хаті. Жінка стогнала напівпритомна і стискала руками голову. Варвара тупала біля столу. Втекти? Куди? Десятки планів займались у його мозку, як блудні вогники, і зараз гасли. Ні, не те... не те... Звірячий жах ганяв його по хаті, од дверей до дверей, а він намагавсь гамувати його і весь тремтів. «Не втрачай голови... не втрачай голови...»— говорило щось у ньому, а думки так і бігали в нього, як у звіра, що піймався в пастку. А? Що таке? Чого вона хоче? Що-о?

—Сніданок чи подавати?

Ах, то Варвара.

Це трохи опам'ятало його.

—Що ви говорите?

—Чи подавати, питаю, сніданок?

—Сніданок? Не треба. Ви ж чули?

—Чому не чула... Х-ха!

Те «х-ха!» зупинило його серед хати. Він помітив, як здригнулось лице Варвари, мов спокійна вода од виплеску риби, і одна з хвиль докотилась до нього.

—Панів б'ють...— жалібно пояснив пан Валер'ян і з здивуванням побачив, що сите тіло Варвари тіпається, немов од стриманого сміху.

—Чого ви?

—Я та-а... — І раптом сміх той прорвався.

—Ха-ха-ха!.. Б'ють... і нехай б'ють... Ха-ха-ха!.. Бо годі панувати... ха-ха-ха!.. Слава ж тобі, господи, дочекалися люди...

Вона аж перехрестилася.

Лице в неї налялось кров'ю, очі спалахнули, вона підперла боки червоними, голими по лікоть руками і хиталась од сміху, як п'яна, аж великі груди її скакали під заялженим убранням.

—Ха-ха-ха!.. а-ха-ха!..

Вона не могла здержати сміху, непереможного, п'яного, що клекотів у грудях і лиш, як піну, викидав окремі слова:

—Ха-ха-ха! всіх... викоренити... ха-ха-ха!.. щоб і на насіння... всіх!.. а-ха-ха!..— вона аж хлипала.

Той дикий регіт один скавав по хаті, і було од нього так болісно й лячно, як од шаленого танцю гострих ножів, блискучих і холодних. Немов дощ блискавок сипав той сміх, щось було убійче і смертельне в його переливах і наводило жаж.

Чубинський аж ухопився за стіл, щоб не впасти.

Той сміх бив йому просто в лице. Що вона говорить? Щось неможливе, безглузде...

Пані Наталя перша скочила з місця.

—Геть!— скрикнула вона тонко й пронизувано.— Геть!.. Вона ще дітей мені поріже!.. Жени її геть!..

Варвара вже не сміялась. Лиш груди в неї все ще скакали, а голова схилилась низько. Вона поглянула скося на паню й, забравши в оберемок посуду, важкою ходою подалась до кухні.

Босі ноги гупали по помості. Чубинському зробилось душно. Він увесь тремтів. Зробив кілька кроків услід Варвари і став... Щось неможливе... незрозуміле... Якийсь кошмар.

Побіг до кухні й одчинив двері.

Там було ясно.

Побачив Варвару. Стояла біля стола зігнута, зів'яла, спокійна і щось стирала.

—Вар...

Хотів говорити і не міг.

Лише дивився. Великими очима, наляканими, гострими і незвичайно видющими. Обіймав ними цілу картину й найменші дрібниці. Побачив те, біля чого щодня проходив, як той сліпий. Ті босі ноги, холодні, червоні, брудні й порепані... як у тва-

рини. Дранку на плечах, що не давала тепла. Землистий колір обличчя... синці під очима... То ми все з'їли, разом з обідом... Синій чад у кухні, тверду лаву, на якій спала... поміж помий, бруду й чаду... ледве прикрити... Як у барлозі... Як та тварина... Зламану силу, що йшла на других... Сумне каламутне життя, вік у ярмі... Вік без просвітку, вік без надії... робота... робота... робота... і все для других... для других... для других... щоб їм було добре... їм, тільки їм... А він хотів ще од неї приязні!..

Не міг говорити. Пощо? Все таке ясне і просте.

Вибіг із кухні назад в столову.

—Ти бачила?— кинувсь на жінку.— Не бачила? Піди подивися... Чом вона не страйкує?— кричав якимсь незвичайним для нього голосом.— Чом не страйкує?

Бігав по хаті, наче хто бив його пугою; йому було душно, не мав чим дихати.

Підбіг до вікна й, не пам'ятаючи, що діє, почав одкручувати гайку. Швидко й нетерпляче.

—Що робиш?— кричала на смерть перелякана жінка.

Не слухав. Пхнув щосили прогонич. Залізний бовт з брязком ударив у віконницю, аж луна пішла під високою стелею. Вікно відскочило, вдарилося половинками в лутки, і в хату віллялось жовте каламутне світло. Осінній вітер кинув досередини цілу хмару дрібного холодного пилу і якихсь невиразних хаотичних звуків.

—Чом вона не страйкує?

Ловив грудьми холодне повітря і не помічав навіть грізного клекоту вулиці.

А вулиця стогнала.

—А-а-а...— неслося десь здалеку, як од розірваної греблі.

—А-а-а...— котилось ближче щось дике, і чулись в ньому і брязкіт скла, і окремі крики, повні розпуки та жаху, і тупіт ніг великої юрми... Скавав по вулиці звощик, і гнався за ним туркіт коліс, як божевільний... Осінній вітер мчав жовті хмари й сам тікав з міста.

—А-а-а... а-а-а...

1906, Чернігів

НА КАМЕНІ

Акварель

З садинокі на ціле татарське село кав'ярні дуже добре видно було і море, й сірі піски берега. В одчинені вікна й двері на довгу, з колонками, веранду так і перлась ясна блакить моря, в нескінченність продовжена блакитним небом. Навіть душе повітря літньої днини приймало м'які синяві тони, в яких танули й розпливались контури далеких прибережних гір.

З моря дув вітер. Солоня прохолода принадувала гостей, і вони, замовивши собі каву, тислись до вікон або сідали на веранді. Навіть хазяїн кав'ярні, кривоногий Мемет, пильно стежачи за потребами гостей, кидав свому молодшому братові: «Джепар... он каве... бір каве!¹» А сам вихилявся в двері, щоб одітхнути вогким холодком та зняти на мить з голеної голови круглу татарську шапочку.

Поки червоний од задухи Джепар роздував у коминку жар та постукував рондельком, щоб вийшов добрий каймак², Мемет вдивлявся у море.

—Буде буря!— обізвався він, не обертаючись.— Вітер дужчає. Он на човні збирають вітрила!

Татари повернули голови до моря.

На великому чорному баркасі, що, здавалося, повертав до берега, справді звивали вітрила. Вітер надував їх, і вони виривалися з рук, як великі білі птахи; чорний човен нахилився і ліг боком на блакитні хвилі.

¹ Одна кавя... дві кави.

² Піна на каві.

—До нас повертає!— обізвався Джепар.— Я навіть пізнаю човен— то грек сіль привіз.

Мемет теж пізнав греків човен. Для нього це мало вагу, бо, oprіч кав'ярні, він держав крамничку, також єдину на все село, і був різником. Значить, сіль йому потрібна.

Коли баркас наблизився, Мемет покинув кав'ярню і подався на берег. Гості поспішили вихилити свої філіжанки і рушили за Меметом. Вони перетяли круту вузьку вулицю, обігнули мечет і спустились каменистою стежкою до моря. Синє море хвилювалось і кипіло на березі піною. Баркас підскакував на місці, хлюпав, як риба, і не міг пристати до берега. Сивовусий грек та молодий наймит-дангалак, стрункий і довгоногий, вибивались із сил, налягаючи на весла, однак їм не вдавалося розігнати човен на береговий пісок. Тоді грек кинув у море котвицю, а дангалак почав швидко роззуватися та закасувати жовті штани вище колін. Татари перемовлялись з берега з греком. Синя хвиля скипала молоком біля їх ніг, а відтак танула і шипіла на піску, тікаючи в море.

—Ти вже готовий, Алі?— крикнув грек на дангалака.

Замість одповіді Алі перекинув голі ноги через край човна і скочив у воду. Зручним рухом він підхопив у грека мішок з сіллю, кинув собі на плече і побіг на берег. Його струнка фігура в вузьких жовтих штанах та синій куртці, здоровий, засмалений морським вітром вид та червона хустка на голові прегарно одбивались на тлі блакитного моря. Алі скинув на пісок свою ношу і знов скочив у море, занурюючи мокрі рожеві литки в легку й білу, як збитий білок, піну, а далі миючи їх у чистій синій хвилі. Він підбігав до грека і мусив ловити мент, коли човен опускався врівень з його плечем, щоб зручно було прийняти важкий мішок. Човен бився на хвилі і рвався з котвиці, як пес із ланцюга, а Алі все бігав од човна на берег і назад. Хвиля здоганяла його та кидала йому під ноги клубки білої піни.

Часом Алі пропускав зручний мент, і тоді хапався за бік баркаса, і піднімався разом з ним догори, мов краб, приліплений до кораблевого облавка.

Татари сходились на берег. Навіть у селі, на пласких дахах осель, з'являлися, незважаючи на спеку, татарки і виглядали звідти, як купки квіток на грядках.

Море дедалі втрачало спокій. Чайки знімались із одиноких берегових скель, припадали грудьми до хвилі і плакали над морем. Море потемніло, змінилось. Дрібні хвилі зливались до купи, мов брили зеленкуватого скла, непомітно підкрадалися до берега, падали на пісок і розбивались на білу піну. Під човном клекотіло, кипіло, шумувало, а він підскакував і плигав, немов нісся кудись на білогривих звірах. Грек часто обертався назад і з тривогою поглядав на море. Алі прудкіше бігав од човна на берег, весь забризканий піною. Вода при березі починала каламутитись і жовкнути; разом з піском хвиля викидала зо дна моря на берег каміння і, тікаючи назад, волокла їх по дну з таким гуркотом, наче там щось велике скреготало зубами й гарчало. Прибій за якої півгодини перескакував уже через каміння, заливав прибережну дорогу і підбирався до мішків з сіллю. Татари мушили відступити назад, щоб не замочити капців.

—Мемет! Нурла! Поможіть, люди, а то сіль підмочить! Алі! Йди ж туди!— хрипів грек.

Татари заворушились, і поки грек танцював з човном на хвилях, з нудьгою позираючи на море, сіль опинилась у безпечному місці.

Тим часом море йшло. Монотонний ритмічний гомін хвиль перейшов у бухання. Спочатку глухе, як важке сапання, а далі сильне і коротке, як далекий стріл гармати. На небі сірим павутинням снували хмари. Розгойдане море, вже брудне й темне, наскакувало на берег і покривало скелі, по яких потому стікали патьоки брудної з піною води.

—Ге-ге! Буде буря!— кричав Мемет до грека.— Витягай на берег човна!

—Га? Що кажеш?— хрипів грек, намагаючись перекричати шум прибою.

—Човен на берег!— гукнув щосили Нурла.

Грек неспокійно закрутився і серед бризків і рику хвиль почав розпутувати ланцюг, ув'язувати мотуззя. Алі кинувся

до ланцюга. Татари скидали капці, заковували штани й ставали до помочі. Врешті грек підняв котвицю, і чорний баркас, підхоплений брудною хвилею, що з ніг до голови змила татар, посунув до берега. Купка зігнутих і мокрих татар галасливо витягала з моря, серед клетоту піни, чорний баркас, немов якусь морську потвору або величезного дельфіна.

Та ось баркас ліг на піску. Його прив'язано до палі. Татари обтріпувались і важили з греком сіль. Алі помагав, хоч часом, коли хазяїн забалакувався з покупцями, він нишком позирав на незнайоме село. Сонце стояло вже над горами. По голому сірому виступу скелі ліпились татарські халупки, зложені з дикого каміння, з пласкими земляними покрівлями, одна на одній, як хатки з карт. Без тинів, без воріт, без вулиць. Криві стежки вились по каменистій спадині, щезали на покрівлях і з'являлись десь нижче просто од мурованих сходів. Чорно і голо. Тільки на одній покрівлі росла якимсь чудом тонка шовковиця, а знизу здавалось, що вона розстеляла темну корону на блакиті неба.

Зате за селом, у далекій перспективі, одкривався чарівний світ. В глибоких долинах, зелених од винограду і повних сизої імлі, тіснились кам'яні громади, рожеві од вечірнього сонця або синіючі густим бором. Круглі лисогори, мов велетенські шатра, кидали од себе чорну тінь, а далекі шпилі, сизо-блакитні, здавались зубцями застиглих хмар. Сонце часом спускало з-за хмар у імлу, на дно долини, скісні пасма золотих ниток— і вони перетинали рожеві скелі, сині ліси, чорні важкі шатра та засвічували вогні на гострих шпильях.

При цій казковій панорамі татарське село здавалось грудю дикого каміння, і тільки рядок струнких дівчат, що вертали од чішме¹ з високими кухлями на плечах, оживляв кам'яну пустелю.

Край села, у глибокій долині, біг поміж волоських горіхів струмок. Морський прибій спинив його воду, і вона розлилась поміж деревами, одбиваючи в собі їх зелень, барвні халати татарок та голі тіла дівчорі.

¹ Фонтан.

—Алі!— гукнув грек.— Поможи зсипати сіль!
За ревом моря Алі ледве дочув.

Над берегом висів солоний туман од дрібних бризків. Каламутне море скаженіло. Вже не хвилі, а буруни вставали на морі, високі, сердиті, з білими гребенями, од яких з луском одривалися довгі китиці піни і злітали догори. Буруни йшли невпинно, підбирали під себе зворотні хвилі, перескакували через них і заливали берег, викидаючи на нього дрібний сирій пісок. Скрізь було мокро, поналивано, в берегових ямках лишалась вода.

Раптом татари почули тріск, і рівночасно вода полилась їм у капці. То сильна хвиля підхопила човен і кинула їм на палю. Грек підбіг до човна і ахнув: у човні була діра.

Він кричав од горя, лаявся, плакав, та рев моря покривав його лемент. Довелось витягти човен та й прив'язати знов. Грек був такий сумний, що, хоч запала ніч і Мемет кликав його в кав'ярню, не пішов у село і лишивсь на березі. Мов привиди, блукали вони з Алі серед водяного пилу, сердитого бухання та сильного запаху моря, що проймав їх наскрізь. Місяць давно вже зійшов і перескакував з хмари на хмару; при світлі його берегова смуга біліла од піни, наче вкрито першим пухким снігом. Врешті Алі, зваблений вогнями в селі, намовив грека зайти в кав'ярню.

Грек розвозив сіль по прибережних кримських селах раз на рік і звичайно боргував. На другий день, щоб не гаяти часу, він наказав Алі лагодити човен, а сам подався гірською тропою збирати по селах довги: берегова стежка була затоплена, і з боку село було одрізане од світу.

Вже з полудня хвиля почала спадати, і Алі взявся до роботи. Вітер тріпав червону хустину на голові дангалака, а він порався коло човна та курникав монотонну, як прибій моря, пісню. У відповідний час, як добрий мусульманин, він розстеляв на піску хустинку і ставав на коліна в богомільному спокої. Вечорами він розкладав над морем огонь, варив собі пілав з підмоченого рижу, що лишивсь на баркасі, і навіть лагодився ночувати при човні, та Мемет покликав його в

кав'ярню. Там лиш раз на рік, як наїздили покупці винограду, трудно було здобути місце, а тепер вільно й просторо.

В кав'ярні було затишно. Джебпар дрімав коло печі, завішаної блискучою посудиною, а в печі дрімав і попелів вогонь. Коли Мемет будив брата покликом: «Каве!»— Джебпар здригався, схоплювався і брався за міх, щоб розбудити вогонь. Огонь у печі скалив зуби, пирскав іскрами і поблискував по мідяній посуді, а по хаті розходилась запашна пара свіжої кави. Під стелею гули мухи. За столами, на широких, оббитих китайкою, ослонах сиділи татари; в одному місці грали в кості, в другому— в карти, і скрізь стояли малі філіжанки з чорною кавою. Кав'ярня була серцем села, куди збігались усі інтереси людності, все те, чим жили люди на камені. Там засідали самі значні гості. Старий суворий мулла Асан, у чалмі й довгому халаті, що мішком висів на його кістлявому задубілому тілі. Він був темний і упертий, як віслюк, і за це всі його поважали. Був тут і Нурла-ефенді, багатир, бо мав руду корову, плетену гарбу і пару буйволів, а також заможний «юзбаш» (сотник), посідач єдиного на ціле село коня. Всі вони були родичі, як і ціла людність того невеликого закинутого села, хоч це не заважало їм ділитися на два ворожі табори. Причина ворожнечі таїлась у невеличкому джерелі, що било з-під скелі і стікало течійкою якраз посередині села, поміж татарськими городами. Тільки ця вода давала життя всьому, що росло на камені, і коли одна половина села спускала її на свої городчики, у другій боліло серце дивитись, як сонце і камінь в'ялять їм цибулю.

Дві найбагатші й найбільш впливові особи в селі мали городи на різних боках течійки— Нурла на правому, юзбаш на лівому. І коли останній спускав воду на свою землю, Нурла затамував потік вище, одводив його до себе і давав воду своєму куткові.

Це гнівило всіх лівобережних, і вони, забуваючи на родинні зв'язки, боронили право на життя своїй цибулі, розбивали один одному голову. Нурла і юзбаш стояли на чолі ворогуючих партій, хоч юзбашева партія немов переважала, бо на її боці був мулла Асан. Ця ворожнеча помічалась і в кав'яр-

ні: коли прихильники Нурли грали в кості, то юзбашеві з презирством дивились на них і сідали до карт. В одному вороги сходились: усі пили каву. Мемет, що не мав городу і, як комерсант, стояв вище партійних суперечок, усе шкандибав на кривих ногах од Нурли до юзбаша, зацитькував і мири́в. Його гладке обличчя і голена голова лисніли, як у облупленого барана, а в хитрих очах, завжди червоних, блукав неспокійний вогник. Він вічно був чимсь заклопотаний, щось вічно розмірковував, пригадував, лічив і раз у раз бігав у крамничку, у льох, то знов до гостей. Часом він вибігав з кав'ярні, піднімав лице вверх, до пласкої покрівлі, і кликав:

—Фатъме!..

І тоді од стін його дому, що здіймався над кав'ярнею, одділялась, мов тїнь, завинена в покривало жінка і тихо проходила через покрівлю до самого її краю.

Він кидав їй наверх порожні мішки або щось наказував різким скрипучим голосом, коротко і владно, як пан служебці,— і тїнь зникала так само непомітно, як і з'являлась.

Алі раз побачив її. Він стояв коло кав'ярні і стежив, як тихо ступали жовті патинки по кам'яних сходах, що єднали Меметову хату з землею, а ясно-зелене фередже складками спадало по стрункій фігурі од голови аж до червоних шароварів. Вона спускалась тихо, поволі, несучи в одній руці порожній кухоль, а другою притримуючи фередже так, що тільки великі довгасті чорні очі, вимовні, як у гірської сарни, міг бачити сторонній. Вона спинила очі на Алі, відтак спустила повіки і пройшла далі тихо і спокійно, як єгипетська жриця.

Алі здалося, що ті очі пірнули в його серце і він поніс їх з собою.

Над морем, лагодячи човна та курникаючи свої сонні пісні, він дививсь у ті очі. Він бачив їх скрізь: і в прозорій, як скло, та, як скло, дзвінкій хвилі, і на гарячому, блискучому на сонці камені. Вони дивились на нього навіть із філіжанки чорної кави. Він частіше поглядав на село і часто бачив на кав'ярні, під одиноким деревом, невиразну фігуру жінки, що була звернена до моря, немов шукала своїх очей.

До Алі скоро звикли в селі. Дівчата, проходячи од чішме, ніби ненароком одкривали обличчя, коли стрічались з красунем турком, потому паленіли, йшли швидше й шептались поміж себе. Мужській молоді подобалась його весела удача. Літніми вечорами, такими тихими й свіжими, коли зорі висіли над землею, а місяць над морем, Алі виймав свою зурну, привезену з-під Смірни¹, примощувався під кав'ярнею або деінде і розмовляв з рідним краєм сумними, хапаючими за серце згукми. Зурна скликала молодь, мужську звичайно. Їм зрозуміла була пісня Сходу, і скоро в тіні кам'яних осель, перетканій блакитним світлом, починалась забава: зурна повторяла один і той самий голос, монотонний, невиразний, безконечний, як пісня цвіркуна, аж робилось млосно, аж починало під серцем свербіти, й запаморочені татари підхоплювали в такт пісні:

—О-ля-ля... о-на-на...

З одного боку дрімав таємний світ чорних велетнів гір, з другого— лягло долі погідне море й зітхало крізь сон, як мала дитина, і тремтіло під місяцем золотою дорогою...

—О-ля-ля... о-на-на...

Ті, що дивились згори, з своїх кам'яних гнізд, бачили часом простягнену руку, що попадала під промінь місяця, або тремтячі у танці плечі і слухали одноманітний, в'їдливий приспів до зурни:

—О-ля-ля... о-на-на...

Фатьма теж слухала.

Вона була з гір. З далекого гірського села, де жили інші люди, де були свої звичаї, де лишились подруги. Там не було моря. Прийшов різник, заплатив батькові більше, ніж могли дати свої парубки, й забрав її до себе. Противний, неласкавий, чужий, як усі тут люди, як цей край. Тут нема родини, нема подруг, прихильних людей, це край світу, нема доріг навіть звідси...

—О-ля-ля... о-на-на...

Нема доріг навіть, бо як море розсердиться, то забирає єдину прибережну тропу... Тут тільки море, скрізь море. Вран-

¹ Смірна— давньогрецька назва міста Ізмір в Туреччині. Відоме торговельне місто.

ці сліпить очі його блакить, удень гойдається зелена хвиля, вночі воно дихає, як слаба людина... В годину драгує своїм спокоєм, в негоду плює на берег, і б'ється, і реве, як звір, і не дає спати... Навіть в хату залазить його гострий дух, од якого нудить... Од нього не втечеш, не сховаєшся... воно скрізь, воно дивиться на неї... Часом воно дрочиться: укриється білим, як сніг на горах, туманом; здається, нема його, щезло, а під туманом усе-таки б'ється, стогне, зітхає... Ось як тепер, о!..

—Бу-ух!.. бу-ух!.. бу-ух!..

—О-ля-ля... о-на-на...

...Б'ється під туманом, як дитина в пелюшках, а потому скидає їх з себе... Лізуть угору довгі подерті шматки туману, чіпляються до мечету, закутують село, залазять у хату, сідають на серце, навіть сонця не видно... Та от тепер... от тепер...

—О-ля-ля... о-на-на...

...Тепер вона часто виходить на дах кав'ярні, притуляється до дерева і дивиться на море... Ні, не моря вона шукає, вона стежить за червоною пов'язкою на голові чужинця, немов сподівається, що побачить його очі— великі, чорні, гарячі, які їй сняться... Там, на піску, над морем, зацвіла тепер її любима квітка— гірський крокіс...

—О-ля-ля... о-на-на...

Зорі висять над землею, місяць— над морем...

—Ти здалеку?

Алі здригнувся. Голос ішов зверху, з даху, і Алі підняв туди очі.

Фатьма стояла під деревом, а тінь од нього вкривала Алі. Він спаленів і заїкнувся:

—З-під... Смірні... далеко звідси...

—Я з гір.

Мовчанка.

Кров бухала йому до голови, як морська хвиля, а очі полонила татарка й не пускала од своїх.

—Чого забився сюди? Тобі тут сумно?

—Я бідний— ні зірки на небі, ні стебла на землі... заробляю.

—Я чула, як ти граєш...

Мовчанка.

—Весело... У нас у горах також весело... музики, дівчата веселі... у нас нема моря... А у вас?

—Близько нема.

—Йохтер?¹ І ти не чуєш у хаті, як воно дихає?

—Ні. У нас замість моря пісок... Несе вітер гарячий пісок, і ростуть гори, немов горби верблюжі... У нас...

—Цсс!

Вона наче ненароком висунула з-під фередже білий, випещений вид і поклала з фарбованим нігтем палець на повні рожеві уста.

Навкруги було безлюдно. Блакитне, як друге небо, дивилось на них море, й лиш біла мечету просунулась якась жіноча постать.

—Ти не боїшся, ханим², розмовляти зо мною? Що зробить Мемет, як нас побачить?

—Що він схоче...

—Він нас заб'є, як побачить.

—Як він схоче...

Сонця не було ще видно, хоч деякі шпилі яйли вже рожевіли. Темні скелі виглядали понуро, а море лежало внизу під сірою поволокою сну. Нурла спускався з яйли і сливе біг за своїми буйволами. Він поспішався, йому було так пильно, що він не помічав навіть, як копиця свіжої трави зсувалась із гарби на спини буйволам і розтрушувалась по дорозі, коли високе колесо, зачепившись за камінь, підкидало на бігу плетеною гарбою. Чорні присадкуваті буйволи, покручуючи мохнатими горбами й лобатими головами, звернули в селі до свого обійстя, але Нурла опам'ятався, повернув їх у другий бік і зупинився аж перед кав'ярнею.

Він знав, що Мемет там ночує, і шарпнув двері.

—Мемет, Мемет! Кель мунда!³

¹ Нема?

² Хазяйка, пані.

³ Йди сюди!

Мемет, заспаний, скочив на ноги і протирав очі.

—Мемет! Де Алі?— питав Нурла.

—Алі... Алі.. тут десь...— і він обвів зором порожні лавки.

—Де Фатьма?

—Фатьма?.. Фатьма спить...

—Вони в горах.

Мемет витріщив на Нурлу очі, спокійно перейшов через кав'ярню і виглянув надвір. На дорозі стояли буйволи, засипані травою, і перший промінь сонця лягав на море. Мемет вернувся до Нурли.

—Чого ти хочеш?

—Ти божевільний... Я тобі кажу, що твоя жінка втекла з дангалаком, я їх бачив у горах, як повертав із яйли.

Меметові очі полізли наверх. Дослухавши Нурлу, він одіпхнув його, вискочив з хати і, коливаючись на своїх кривих ногах, поліз по східцях наверх. Він оббіг свої покої і вискочив на дах кав'ярні. Тепер він справді був як божевільний.

—Осма-ан!— крикнув він хриплим голосом, приклавши долоні до рота.— Са-алі! Джепа-ар! Бекір! Кель мунда-а!— Він обертався на всі сторони і скликав, як на пожежу:— Усе-ін! Муста-фа-а-а!

Татари прокидалися і з'являлись на пласких покрівлях. Тим часом Нурла помагав знизу:

—Ас-ан! Маму-ут! Зекерій-а-а!— гукав він не своїм голо-
сом.

Слолох літав над селом, знімався вгору, до верхніх хатин, скочувався вниз, скакав з покрівлі на покрівлю і збирав народ. Червоні фези з'являлись скрізь і кривими та крутими стежками збігались до кав'ярні. Нурла поясняв, що сталося.

Мемет, червоний і непритомний, мовчки поводив по юрбі вибалушеними очима. Врешті він підбіг до краю покрівлі і скочив униз зручно й легко, як кіт.

Татари гули. Усіх тих родичів, що ще вчора розбивали один одному голови в сварці за воду, єднало тепер почуття образи. Зачеплено було не тільки Меметову честь, але й честь усього роду. Якийсь злиденний, мерзенний дангалак, наймит

і заволока. Річ нечувана. І коли Мемет виніс із хати довгий ніж, яким різав овець, і, блиснувши ним на сонці, рішуче застромив за пояс, рід був готовий.

—Веди!

Нурла рушив попереду, за ним, налягаючи на праву ногу, поспішався різник і вів за собою довгу низку обурених і завзятих родичів.

Сонце вже показалося і пекло камінь. Татари злазили вгору добре відомою їм стежкою, витягшись у лінію, як колонка мандруючих мурах. Передні мовчали, і тільки ззаду рядка сусіди перекидались словами. Нурла виступав з руками гончого пса, який нюшить уже дичину. Мемет, червоний і понурий, помітніше шкандибав. Хоч було ще рано, сірі маси каміння нагрілися вже, як черінь печі. По їх голих випнутих боках, то круглих, як велетенські шатра, то гострих, мов вершки заклятих хвиль, слався м'ясистим листом отруйний молочай, а нижче, туди і к морю, сповзав поміж синяві груди каміння яро-зелений капорець. Вузенька стежка, ледве помітна, як слід дикого звіра, щезала часом серед кам'яної пустині або ховалась під виступом скелі. Там було вогко й холодно, і татари піднімали фези, щоб освіжити голені голови. Звідти вони знову вступали у піч—розпалену, душну, сіру й залиту сліпучим сонцем. Вони уперто дерлись на гори, подавшись тулубом трохи вперед, погойдуючись злегка на вигнутих дугою татарських ногах, або обминали вузькі й чорні провалля, черкаючись плечем об гострий бік скелі та ставлячи на край безодні ноги з певністю гірських мулів. І чим далі вони йшли, чим важче їм було обминати перешкоди, чим сильніше пекло їх зверху сонце, а знизу камінь, тим більше завзяття одбивалося на їх червоних упрілих обличчях, тим сильніше запеклість випирала їм з лоба очі. Дух цих диких, ялових, голих скель, що на ніч умирали, а вдень були теплі, як тіло, обняв душі покривджених, і вони йшли обороняти свою честь і своє право з незламністю суворої яйли. Вони поспішалися. Їм треба було перейняти втікачів, поки вони не добралися до сусіднього сільця Суаку та не втекли морем. Правда, і Алі, й Фатьма були тут людьми чужими, не знали стежок і легко

могли заплутатися в їх лабіринті— і на це рахувала погоня. Проте, хоч до Суаку лишилось небагато, ніде нікого не було видно. Робилось душно, бо сюди, в гори, не долітав вогкий морський вітер, до якого вони звикли на березі. Коли вони спускались у провалля або злазили на гору, дрібні колючі камінці сипались їм з-під ніг— і це дратувало їх, упрілих, стомлених і лихих: вони не знаходили того, чого шукали, а тим часом кожен з них покинув у селі якусь роботу. Задні трохи припинилися. Зате Мемет поривався наперед з затуманеним зором і головою, як у роз'юшеного цапа, і, шкутильгаючи, то виростав, то опадав, як морська хвиля. Вони почали тратити надію. Нурла опізнився, це було очевидячки. Проте йшли. Кілька раз заломистий берег Суаку блиснув їм згори сірим піском й зникав. Раптом Зекерія, один з передніх, сикнув і зупинився. Всі озирнулись на нього, а він, не мовлячи ні слова, простяг руку вперед і показав на високий кам'яний ріг, що виступав у море. Там, з-за скелі, на один мент мигнула червона головна пов'язка і зникла. У всіх закалатало серце, а Мемет стиха рикнув. Вони ззиралися— їм прийшла до голови одна думка: якби вдалося загнати Алі на ріг, то можна взяти його там голіруч. Нурла мав уже план; він поклав на уста палець, і коли всі замовкли, розділив їх на три частини, що мали оточити ріг з трьох сторін; з четвертої скеля стрімко спадала в море. Всі стали обережними, як на влогах, тільки Мемет кипів і рвався наперед, просвердлюючи жадним оком скелю. Та ось виткнувся з-за каміння краєчок зеленого фередже, а за ним злавив на гору, мов виростав із скелі, стрункий дангалак. Фатьма йшла попереду— зелена, як весняний кущ, а Алі, на своїх довгих ногах, тісно обтягнених жовтими ногавицями, в синій куртці і червоній пов'язці, високий і гнучкий, як молодий кипарис, здавався на тлі неба велетнем. І коли вони стали на вершечку, з прибережних скель знявся табун морських птахів і вкрив блакить моря тремтячою сіткою крил.

Алі, очевидячки, заблудився і радився з Фатьмою. Вони з тривогою оглядалися на кручу, шукали стежки. Здалеку виднілась спокійна бухта Суаку.

Раптом Фатьма жажнулась і скрикнула. Фередже зсунулось з її голови і впало додолу, а вона з жахом втопила очі у налиті кров'ю скажені чоловікові баньки, що дивились на неї з-за каменя. Алі озирнувся, і в ту ж мить з усіх сторін полізли на скелю, чіпляючись руками й ногами за гостре каміння, і Зекерія, і Джепар, і Мустафа— всі ті, що слухали його музику і пили з ним каву. Вони вже не мовчали; з грудей їх разом з гарячим віддихом вилітала хвиля змішаних звуків і йшла на втікачів. Тікати було нікуди. Алі випростувався, уперся ногами в камінь, поклав руку на короткий ніж і чекав. Од його вродливого лица, блілого й гордого, біла відвага молодого орла. Тим часом за ним, над кручею, кидалася, як чайка, Фатьма. З одного боку було ненавидне море, з другого— ще більш ненавидний, нестерпучий різник. Вона бачила його побаранілі очі, недобрі сині уста, коротку ногу і гострий різницький ніж, яким він різав овець. Її душа перелинула через гори. Рідне село. Зав'язані очі. Грають музики, і різник веде її звідти над море, як овечку, щоб заколоти. Вона розпучливим рухом закрила очі і втратила рівновагу. Синій халат в жовті півмісяці нахилився і зник серед крику сполоханих чайок...

Татари жажнулися: ця проста і несподівана смерть одкинула їх од Алі. Алі не бачив, що сталося позад його. Як вовк, поводив він навкруги очима, дивуючись, чого вони ждуть. Невже бояться? Він бачив перед собою полиск хижих очей, червоні й завзяті обличчя, роздуті ніздрі й білі зуби— і вся ця хвиля лютості раптом наскочила на нього, як морський прибій. Алі оборонявся. Він проколов руку Нурлі і дряпнув Османа, та в ту ж хвилю його збили з ніг, і, падаючи, він бачив, як Мемет підняв над ним ніж і всадив йому між ребра. Мемет колов куди попало, з нестямною смертельно ображеного і з байдужістю різника, хоч груди Алі перестали вже дихати, а гарне обличчя набрало спокою.

Справа була скінчена, честь роду визволена з ганьби. На камені, під ногами, валялось тіло дангалака, а біля нього стоптане й пошматоване фередже.

Мемет був п'яний. Він хитався на кривих ногах і вимахував руками, його рухи були безглуздими і зайвими. Розіпхнувши цікавих, що товпились над трупом, він ухопив Алі за ногу і поволік. За ним рушили всі. І коли вони йшли назад тими самими стежками, спускаючись униз та злязючи на гору, розкішна голова Алі, з обличчям Ганімеда¹, билась об гостре каміння і спливала кров'ю. Часом вона підскакувала на нерівних місцях, і тоді здавалося, що Алі з чимось згоджується і каже: «Так, так...»

Татари йшли за ним і лаялись.

Коли процесія вступила врешті в село, всі пласкі покривлі вкрились барвними масами жінок і дітей і виглядали, як сади Семіраміди².

Сотки цікавих очей проводили процесію аж до моря. Там, на піску, аж білому од полудневого сонця, стояв похилений трохи чорний баркас, мов викинений в бурю дельфін з пробитим боком. Ніжна блакитна хвиля, чиста й тепла, як перса дівчини, кидала на берег мереживо піни. Море зливалось з сонцем в радісний усміх, що досягав аж ген далеко, через татарські оселі, через садки, чорні ліси— до сірих нагрітих громад яйли.

Все осміхалось.

Без слів, без наради татари підняли тіло Алі, поклали його в човен і при тривожних жіночих криках, що неслись із села, з пласких дахів, як зойк наляканих чайок, дружно зіпхнули човен у море. Шурхнув по камінцях човен, плюснула хвиля, загойдався на ній баркас і став.

Він стояв, а хвиля гралась навкруги його, плюскала в боки, бризкала піною і потиху, ледве помітно односила в море.

Алі плив назустріч Фатьмі...

Чернігів, січень 1902

¹ Ганімед— за грецькою міфологією, красень юнак, син троянського володаря Троса і німфи Калірої.

² Сади Семіраміди— «Висячі сади» у Вавилоні та Мідії, побудову яких пов'язують з іменем легендарної цариці Ассирії Семіраміди, історичним прототипом якої була ассирійська цариця Шаммурамат (809—806 до н. е.).

ЗМІСТ

ХАРИТЯ	3
МАЛЕНЬКИЙ ГРІШНИК	10
КОНІ НЕ ВИННІ	18
ЛЯЛЕЧКА	38
ЦВІТ ЯБЛУНІ	68
INTERMEZZO	76
ВІН ІДЕ!	89
СМІХ	99
НА КАМЕНІ	110

Літературно-художнє видання

Серія «Шкільна бібліотека української
та світової літератури»

КОЦЮБИНСЬКИЙ
Михайло Михайлович

ХАРИТЯ. МАЛЕНЬКИЙ ГРІШНИК

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Відповідальна за випуск *Л. І. Вакуленко*
Художній редактор *О. А. Гугалова-Мєшкова*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *І. Л. Цибульник*
Коректор *М. О. Пітішкіна*

Підписано до друку 02.07.20. Формат 84×108 ¹/₃₂.
Умов. друк. арк. 6,72. Облік.-вид. арк. 6,33.
Тираж 5 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Сайт та інтернет-магазин видавництва:
www.folio.com.ua
Електронна адреса:
market@folio.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Коцюбинський М.

К75 Харитя. Маленький грішник / Михайло Коцюбинський; худож.-оформлювач О. А. Гугалова-Мешкова.— Харків: Фоліо, 2020.— 127 с.— (Шкільна б-ка укр. та світ. літ-ри).

ISBN 978-966-03-5461-6 (Шкільна б-ка укр. та світ. літ-ри).
ISBN 978-966-03-9292-2.

Михайло Коцюбинський (1864–1913)— видатний український письменник, талановитий новеліст, один з найцікавіших майстрів українського слова. Володів дев'ятьма мовами. Він відомий перш за все як автор повістей «Тіні забутих предків»— визнаного шедевра, екранізованого у 1964 році Сергієм Параджановим, і «Fata morgana». В українську літературу Коцюбинський увійшов як майстер психологічної прози. Блискучий новеліст, він був одним з новаторів, створюючи невеликі за обсягом, але психологічно напружені твори.

У цій книжці зібрані найвідоміші новели письменника, які є справжньою перлиною української літератури: його ранні оповідання «Харитя», «Маленький грішник», а також такі шедеври, як «Лялечка», «Цвіт яблуні», «Intermezzo», «Коні не винні» та інші, що вирізняються мальовничістю, експресивністю та художнім лаконізмом.

УДК 821.161.2